

CLAUDE JESSUA

KAPİTALİZM

KÜLTÜR KİTAPLIĞI 24 | 2. BASKI

DOST

KAPİTALİZM

CLAUDE JESSUA

Türkçesi: Işık ERGÜDEN

KAPİTALİZM TERİMİ, PROUDHON, LEROUX, BLANQUI GİBİ XIX. YÜZYILDA YAŞAMIŞ FRANSIZ SOSYALİSTLERİ TARAFINDAN BULUNDU. ORTA YA DA UZUN VADEDE SOSYALİZM TARAFINDAN İKAME EDİLMESİNİ UMDUKLARI SOSYAL VE EKONOMİK BİR DİZGEYİ İFADE ETMEK İÇİN KULLANDILAR BU KELİMEYİ.
BUGÜN DÜNYANIN HÂKİM EKONOMİK SİSTEMİ OLAN KAPİTALİZM, BOYUTLARI İKTİSADİ BİR ÇEVREYİ AŞAN, KAPSAMLI BİR ETKİ ÜRETMEKTEDİR. BU KİTAP, KAPİTALİZMİN TARİHSEL GELİŞİMİNİ SOSYALİZM VE DEMOKRASİYLE ARASINDAKİ KARŞILIKLI İLİŞKİYİ TEMEL ALARAK İRDELEMEKTEDİR.

Kültür Kitaplığı: 24; İktisat: 1

D

KÜLTÜR KİTAPLIĞI: 24

D

Claude Jessua

Panthéon-Assas (Paris II) Üniversitesi'nde onursal profesör olan Jessua iktisat kuramı üzerine yaptığı çalışmalarla tanınır ve PUF tarafından yayımlanan *İktisadi Bilimler Sözlüğü*'nün yayın yönetmenliğini yapmıştır.

Jessua, Claude
Kapitalizm
ISBN 978-975-298-200-0 / Türkçesi: Işık Ergüden
Nisan 2015, Ankara, 119 sayfa
Kültür Kitaplığı: 24; İktisat: 1

KAPİTALİZM

Claude Jessua

DOST

ISBN 978-975-298-200-0

Le capitalisme
Claude Jessua

Bu kitabın Türkçe yayın hakları
Dost Kitabevi Yayınları'na aittir.
Birinci baskı, Ekim 2005, Ankara
İkinci baskı, Nisan 2015, Ankara

Türkçesi, Işık Ergüden

Teknik hazırlık, Ferhat Babacan

Erdal Akalın - Dost Kitabevi
Sertifika No: 12386
Paris Cad. No: 76/7, Kavaklıdere 06680 Ankara
Tel: (0.312) 435 93 70 • Faks: (0.312) 435 79 02
www.dostyayinevi.com • bilgi@dostyayinevi.com

Baskı, Pelin Ofset Ltd. Şti.
Sertifika No: 16157
İvedik Organize Sanayi Bölgesi, Matbaacılar Sitesi
1514. Sokak no: 28-30 Yenimahalle / Ankara
Tel: (0.312) 395 25 80-81 • Faks: (0.312) 395 25 84

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

"Kapitalizm" terimi, sonundaki "-izm" ekine rağmen, ne bir zekâ ürünüdür ne de teorik bir sistemdir. XIX. yüzyılda Proudhon, Pierre Leroux ve Blanqui gibi Fransız sosyalistlerinin uydurduğu, kendi dönemlerinin ekonomik ve toplumsal sistemini belirtmekte kullandıkları bir terimdir. Onlar bu sistemin yerine az çok uzun vadede "sosyalizm"in geçeceğini ummuşlardı. Bu arada, belirtmek gerekir ki, ne Marx ne Engels bu terimi özellikle kullanmıştır. Onlar "kapitalist üretim tarzı"na ya da "burjuva ekonomisi"ne gönderme yapmışlardı ki elbette bu da sonuçta aynı anlama geliyordu. Bu yeni uydurma sözcük, doktrincilerin katkıları sayesinde çok kısa sürede adaletsizlik ya da sömürü kavramlarıyla bilikte anılarak, kötüleyici bir yananlam edindi. Bu nedenle, liberal yazarlar, bu terimin yerine, "serbest teşebbüs ekonomisi" ya da "pazar ekonomisi" gibi daha yansız olduğunu düşündükleri deyimler koydular.

"Kapitalizm" terimi özellikle XX. yüzyılda, Almanya'da Werner Sombart, Fransa'da Henri Hauser gibi tarihçiler, Max Weber gibi sosyologlar, Schumpeter gibi ekonomistler sayesinde akademik saygınlık edindi ve sonunda, doğru

dürüst incelenmesini engelleyen ve –François Perroux'nun deyişiyle– bir "mücadele kavramı" olmasına yol açan polemik atmosferinden kurtuldu.

"Kapitalizm" teriminin kendisi bile, yine de, üzerinde düşünmeyi hak etmektedir. Daha XVIII. yüzyılda, "kapitalist" sözcüğü, yatırım yapmak amacıyla sermayeyi elinde bulunduran kişiyi belirtiyordu. İngilizce yazan Adam Smith (1723-1790) ya da Turgot (1727-1781) gibi yazarlar bu terimi sık kullanmışlardır. Turgot, daha 1766'da, işletmelerin başındakileri "tarımsal müteşebbis kapitalistler" (çiftçilerdi bunlar) ya da "sanayi müteşebbisi kapitalistler" olarak (bunlar da tarımsal olmayan işletmelerin başında bulunanlardı) belirtiyordu.

Dolayısıyla kapitalizm, egemen figürü kapitalist olan ekonomik bir sistemdi. Bu kapitalist ya elindeki sermayeyi yatırarak verimli kılmaya çalışan bir sermaye sahibi olarak anlaşılmıştı ya da bu sermayeyi kendi işletmesinde değerlendirmeye karar veren bir müteşebbis olarak. Bu tanım, sermaye sahipleriyle (kapitalistler) ücretliler, yani kollarından başka bir şeye sahip olmayanlar arasında net bir ayrım içeriyordu. François Quesnay (1694-1774), daha o dönemde çiftçileri[1] "büyük sermaye sahibi" olarak nitelemişti. Onun ardından, ulusların zenginleşmesinin, başka deyişle ekonomik büyümenin dinamiklerini ortaya çıkarmaya girişen Adam Smith gibi yazarlar mevcut sermayenin ve birikiminin oynadığı rol üzerinde derhal ısrarla durdular.

Bizim bugün yatırım ya da sermaye oluşumu olarak adlandırdığımız bu birikimin özel şahıslar ya da müteşebbisler

1) Çiftçi, Quesnay'ye göre, hatta Turgot'ya göre müteşebbisin arketipiydi.

tarafından kâr elde etmek amacıyla gerçekleştirildiğini onlar genel olarak kabul etmişlerdi. Gerçekten de, yalnızca üretim maliyetlerini karşılamak değil, dahası, bir artık –kâr– elde etmek de söz konusuydu. Bu artık, yeniden yatırıma dönüştürülecek ve böylece işletmenin büyümesi sağlanacaktı; çünkü büyüme yasası ortak çıkarların yasasıydı. Bu bakış açısı bir ulus ölçeğine yayıldığında kapitalist bir ülkenin ekonomisi büyümeyi hedef alan bir sistem olarak kabul edilir; büyüme, servet büyümesidir ve kümülatif biçimde işler. Başka deyişle, duraklama hali kapitalizmin özüne yabancıdır.

Öncelikle kapitalizmden ne anladığımızı belirterek inceleme konumuzun sınırlarını belirginleştirelim. Bu terimin çok sayıda tanımı mevcuttur. Biz Schumpeter'inkini (1883-1950)[2] ele alacağız: Kapitalizmi tanımlayan şey üretim araçlarının özel mülkiyetidir; mübadele aracılığıyla, başka deyişle, pazar aracılığıyla kararların koordinasyonudur; son olarak da, finans kurumları sayesinde sermaye birikimi, başka deyişle, kredi yaratmadır. Bu tanım, kapitalizmi sosyalizmle karşı karşıya getirir ve çağımızdaki büyük çatışma bu iki sistemin çatışmasıdır. Gerçekten de, Schumpeter *sosyalizmin* tanımını simetrik olarak yapmaktadır: Üretim araçlarının kolektif mülkiyetiyle nitelenen bir sistem. Kararların koordinasyonu, üretici kaynakların tahsisi, sermayelerin birikim ritmi, sosyalizmde rakamsal buyruklar bütünü tarafından, yani pazarın yerini almış olan plan tarafından belirlenir.

Şu saptama zorunlu gözükmektedir: Burada "komünizm"e imada bulunmaya mahal yoktur. Komünizm aslında teorik

2) J. A. Schumpeter (1942). Bu göndermeler kitabın sonundaki genel kaynakçadadır.

bir sistemdir. Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*'ndeki (1875) deyişiyle, "herkesten yeteneklerine göre, herkese ihtiyaçlarına göre" formülüne denk düşenin komünizm olduğu düşünülebilir. Komünizm kısa dönemde gerçekleşmeyecek gibi görünür; çünkü üretici güçlerin öyle gelişmesi gerekmektedir ki, kıtlık ortadan kaldırılmış ve insanlar ihtiyaç duydukları şeylere, paraya bile başvurmadan, doğrudan ve karşılıksız erişebilir olmalıdır. Ruslar, "savaş komünizmi" (1918-1921) trajik deneyiminin ardından gerçeği kabul etmek zorunda kalmışlardı: Komünizm, acilen gerçekleştirilemeyecek bir idealdi. Dolayısıyla, "herkesten yeteneklerine göre, herkese emeğine göre" özdeyişi uyarınca uzun bir geçiş evresinden geçmek gerekecekti. "Sosyalizm", bu geçiş rejimine Ruslar'ın verdikleri ad oldu. İktidardaki tek partinin adı "Komünist Parti" olsa da, 1980'li yılların sonuna kadar Sovyetler Birliği ve çeşitli "Doğu ülkeleri" bu terimle nitelendi. Schumpeter'in sosyalizm tanımı buna gayet iyi uygulanır. 1980'li yılların başında, uzmanlar, Leonid Brejnev'in önerisiyle, bu ülkeleri "reel sosyalizm" ülkeleri olarak adlandırıyorlardı.

Buna karşılık, "sosyal demokrasi"nin iktidarı ele geçirdiği ülkelerdeki rejimin (özellikle Batı ve Kuzey Avrupa'daki birçok ülke bu koşullardadır ve Fransa da defalarca bu ülkeler arasında yer almıştır), yönetim egemen partinin adının "Sosyalist Parti" olduğu bir çoğunluk tarafından uygulandığında bile, kapitalizmin bir biçiminden başka bir şey olmadığı fark edilecektir.

Mevcut inceleme, kapitalizmin doğuşu ve gelişiminin tarihsel yanıyla başlayacaktır.

I. Bölüm

KAPİTALİZMİN KÖKENLERİ: TARİHSEL BİR ESKİZ

Kapitalizmi tarih aracılığıyla ele almanın önemi, bu ekonomik sistemin yüzyıllar boyu taşıdığı tam anlamıyla devrimci nitelik düşünüldüğünde çok açık olarak görülür. İki saptama, bu niteliğin gerçek değerini anlayabilmemize yardımcı olacaktır.

David Landes,[1] 1750'de yaşamış bir İngiliz'in maddi koşullarının kendi torunlarından çok Sezar döneminde yaşamış bir lejyonere yakın olduğunu göstermişti. İkinci saptama: Hayalimizde kendimizi XVIII. yüzyılın ortasına yerleştirirsek –ki söyleyeceğimiz şey XIX. yüzyılın ilk yıllarında da hâlâ büyük ölçüde doğrudur–, bir Avrupalı'nın ortalama yaşam düzeyiyle Afrika'da ya da Yakındoğu'daki İslam ülkelerinde, Hindistan'da ya da Çin'de yaşayan birinin ortalama yaşam düzeyinin aşağı yukarı aynı olduğu ya da, her

1) David Landes (1975).

koşulda, daha sonraki düzeylerinden çok daha fazla birbirlerine benzedikleri fark edilir. Oysa, sanayi devriminin, yani Avrupalı Batı'yı dünya üzerinde eşi benzeri görülmemiş bir tahakküm uygulamaya yöneltecek tarihin en büyük altüst oluşunun eşiğindeyizdir.[2]

Bu bölümde, kapitalizmin kökenleriyle ilgili tarihsel araştırmanın bize öğrettikleri üzerinde durmaya çalışacağız. Bu sistemin doğasını anlamak ve perspektiflerini saptamak arzusundaysak, bu hazırlık çalışması gerçekten de zorunludur. Burada kronolojiyi ve kapitalizmin evriminin belli başlı çizgilerini belirteceğiz. Kapitalist olarak kabul etmenin yerinde olacağı ekonomik ve toplumsal bir örgütlenme tarzıyla tarihin hangi döneminden itibaren karşılaşıyoruz? Bu arada, dinin rolü üzerinde de düşünebilir ve sistemin doğası üzerinde sanayi devriminin etkilerini saptamaya çalışabiliriz.

Pazar ekonomisi sisteminin mekanizmasının, toplumların endüstriyel evresinden önceki bir dönemde zaten işlemekte olduğunu tarihsel gözlem sayesinde saptayabiliriz. Dolayısıyla, bu durum, bizi, kelimenin tam anlamıyla kapitalizmin kökenlerini daha ileride ve yukarılarda saptamaya yöneltecektir. Antikçağ tarihi, karşımıza, komşusu ya da yakınındaki ülkelerle genellikle çok önemli mübadele akımlarını besleyebilen, karmaşık yapılı büyük metropoller çıkardığından böyle yaklaşmak gayet yerindedir. Bu mübadele akımları yalnızca Yunan ve Hellen dünyasını değil, daha sonra güçlü Roma örgütlenmesinin sınırlandırdığı Ortado-

2) Aynı saptama Carlo Cipolla (1976) ve Fernand Braudel (1979) s. 671, v. 3 tarafından da yapılmıştır. Ayrıca krş. Paul Bairoch (1993).

ğu'ya dek Akdeniz çevresini de içine almıştır. Bu ülkelerin ekonomisinin, en eski dönemlerde bile, kapitalizmin en karakteristik kurumlarından bazılarına başvurmamış olması pek şaşırtıcı olurdu. Yine de, bu kadar gerilere gitmeye gerek yok. Biz Roma İmparatorluğu'nun sonundan itibaren Batı'nın geçirdiği ekonomik evrimin ana çizgilerini saptamakla yetineceğiz.[3]

Ortaçağ Ekonomisinin Doğuşu ve Evrimi

Günümüzde anladığımız ve tanımladığımız anlamıyla kapitalizmin başlangıcını Ortaçağ'da saptayabiliriz, çünkü Ortaçağ toplumu homojen bir uygarlık olmaktan uzaktı. Bu uygarlığın doğasını ve evrim dinamiklerini anlamak için, Ortaçağ toplumunun, karakteristik biçimolarak, Avrupa'da Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından doğduğunu hatırlamak gerekir. Bu çöküşe yol açan da barbarların istilalarıyla gündelik yaşamın ekonomik ve toplumsal temellerindeki dayanıksızlığın giderek artmasıdır. Konumuz açısından, Ortaçağ toplumunun evriminin ana hatlarını kısaca yeniden belirtmekte yarar var. Evriminin ve sonuçta da yok oluşunun nedenlerini ve oluş tarzını araştırırken, kapitalizmin doğuşunu da belirlemiş olan unsurları *ipso facto* [durumun doğası gereği] ortaya koymuş olacağız. Tacirlerin, işletme şeflerinin, para babalarının daha Ortaçağ'dan önce yetenek-

3) Uzam ve zaman içinde birbirinden çok uzak uygarlıklar üzerine çok ilginç açıklamaları okur Paul Bairoch'ta (1997) bulacaktır.

lerini Doğu'da, ardından da Yunan ve Roma'da göstermiş oldukları elbette inkâr edilemez. Bununla birlikte, tümüyle servetlerin ve üretim kapasitelerinin birikimine yönelik bir sosyo-ekonomik sistemin Avrupa'da XII. yüzyıldan itibaren kesintisiz olarak geliştiği görüldü.

Biz Ortaçağ'ın başına, yani Antik uygarlığın sonuna geri dönelim.

Roma düzeninin sonu. – Çağımızın III., IV. ve V. yüzyıllarındaki barbar istilaları, özellikle de Batı Roma İmparatorluğu'nun hukuksal ve idari yapılarına son vererek Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasına ve çöküşüne yol açtı. Bu istilaların ardından, Batı'nın esasen tarımsal toplumlarında hüküm süren güvensizlik, buralarda yaşayanların ya tahkim edilmiş bazı küçük kasabalara ya da kimi güçlü mülk sahiplerinin (örneğin IV. yüzyıl Gal-Roma '*potente*'lerinin) şatolarının yamacına sığınmasına yol açtı. Bu mülk sahipleri, korumalarına karşılık, aynî bazı yükümlülükler talep ediyorlardı. Yine de, koşullar farklıydı; kudretli kişilerin uyguladığı tahakküm, kimi zaman, bir mübadele tarzından daha sert bir zoralıma benziyordu!

Feodalitenin habercisi olan bu yapılar incelendiğinde, buradaki nüfus için temel sorunun artık kişilerin ve malların güvenliği olduğu, oysa zayıflamış bir imparatorluk gücünün de bu güvenliği sağlayamaz durumda olduğu görülür. Şehir uygarlığı yerini mikro-toplumlara bırakmış, bu toplumlar da kendi içlerine kapanarak nüfusun azalması, para kıtlığı ve dolayısıyla ticari mübadelelerde hissedilir bir küçülmeyle kendini gösteren belirgin bir düşüş yaşamışlardır. Özellikle

V. yüzyılda hissedilen bu çöküş tüm Batı Roma İmparatorluğu'nu etkilemiştir.

Buna karşılık, Doğu Roma İmparatorluğu dış mübadelelere açık kalmıştı. Ticaret, halklar arasındaki mübadelelerin önde gelen kanalı olan Akdeniz yoluyla gerçekleşmeye devam ediyordu. Romalılar'ın Akdeniz'i *mare nostrum* [bizim deniz] olarak adlandırmış olmaları nedensiz değildir: Bir anlamda, tüm Roma İmparatorluğu Akdeniz'in etrafında kurulmuştu. Avrupa, Afrika ve Asya'daki fetihler, imparatorluğun uç sınırlarını korumaya ve ikmal güvenliğini garanti etmeye yönelikti. Akdeniz'le bağları kesilen ve kendi topraklarına kapanan Roma, böylece, kendi tarihsel ve coğrafi eğilimi karşısında sadakatsiz davranmış oldu: Bu durum Roma'nın çöküşünün işareti oldu, çünkü bir anlamda, imparatorluk gücü şeklindeki eski rolünden fiilen vazgeçmiş oluyordu.

Büyük mübadele akımları artık yeni bir düzeneğe dahil olmuşlardı. Kendimizi V. yüzyılda tahayyül edersek, bir yandan Akdeniz dünyasının ana eksenlerini değiştirdiğini, diğer yandan Avrupa'nın nüfus bileşiminin de büyük istilalarla birlikte derinden değişim geçirdiğini görürüz.

Akdeniz'deki büyük mübadele akımları, öncelikle, Roma'nın ekonomik rolünü Konstantinopolis adım adım üstlendiğinden altüst oldu. Gerçekten de, Roma, enerji ve imkân bakımından elinde kalan ne varsa istilalara direnişe ayırmıştı. Roma'nın çöküşünden (çağımızın 476. yılı) bu yana Avrupa tarihine damgasını basmış belli başlı evreleri belirterek burada tarihçilik yapacak değiliz. Dolayısıyla, sanayi devrimine kadar geçilen belli başlı evreleri iktisadi açıdan okuyarak hızla gözden geçirmekle yetineceğiz.

Feodal düzen: savunmadan yayılmaya. – Batı Avrupa, büyük istilaların ve Roma'nın çöküşünün ardından bir karışıklık dönemi yaşadı. Bu dönemde nüfusun temel kaygısı hayatta kalmak ve her yandan gelen istilacılara karşı kendini korumaktı. Eski Batı Roma İmparatorluğu'nun kalıntıları, gerçekten de, çeşitli hakların kuşattığı bir kalenin öğeleri olarak betimlenebilir (özellikle IX. ve X. yüzyıllarda). İstilacıların kimileri güneyden geliyordu (bunlar Araplar ya da Sarazenler'di), diğerleri kuzeyden (bunlar Vikingler ya da Normanlar'dı); hatta doğudan gelenler de vardı (Germenler ve Hunlar). Batı Roma İmparatorluğu'nun bu kalıntıları, VIII. yüzyıl ortasından X. yüzyıl başına dek bir tür rönesans yaşamıştı: Karolenj İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu'nu yeniden inşa etmeye boş yere çabaladıktan sonra, Avrupa'da Ortaçağ toplumunun temel yapılarının yerleştiğine tanık olmuştur.

Bu büyük nüfus hareketlerinden, akın ettikleri ülkelerde soylarını başlatan, sonuçta da buralara yerleşen istilacılardan yola çıkarak, yavaş yavaş günümüz Avrupa'sının nüfusu oluştu. Olası saldırganlara karşı kendini koruma zorunluluğu, sıradan insanların, en azından yerel düzeyde, kudretli bir koruyucunun himayesine sığınmasına yol açtı. Faaliyetler esasen tarımsal nitelikteydi ve temel olarak, en azından başlangıçta, bu mikro-toplumların geçimini sağlama zorunluluğuna denk düşüyordu. Bu toplumlar kendi kendilerine yeterli görünüyorlardı ki bu durum tanık olunan mübadelelerin genel çelişkisini ve şehirlerin çöküşünü, dolayısıyla buralarda yaşayanların kelimenin gerçek anlamında tükenişini açıklamaktadır. Ekonomik planda bu sistemi kapalı bir derebeylik ekonomisi olarak niteleyebiliriz.

Böylece, Roma toplumunun özelliklerinden oldukça farklı bir düzen yavaş yavaş kurumlaştı: Ortaçağ Avrupa toplumlarını yapılandırmış olan feodal düzen. Bu düzenin belli başlı özelliği, herkesin dahil olduğu yükümlülük ve karşı-yükümlülüklerden oluşan bir uyrukluk ağıydı. Derebeylik birimlerinin otarşisi, mübadelelerin daralması, tasarruf eğilimi nedeniyle paranın neredeyse tamamen yok olması, trampayı mübadelenin ve ticari muamelenin tipik tarzı haline getirmişti. Dolayısıyla, tacirlerin ve pazarların dönemi kapanmıştı. Çiftçiler, serfler, angarya ve diğer aynî yükümlülüklerle borçlu oldukları bir senyörün kişiliğine ve toprağına bağlıydılar artık. Senyör de, buna karşılık, onlara yardım ve koruma borçluydu. Sistem aynî bir sigorta gibi işliyordu. Senyör de kendisinden daha kudretli olana, yani vasalı olduğu bir süzerene saygı göstermek zorundaydı; dolayısıyla, bu benzeşimi daha da öteye götürebilir ve sonuçta bir mükerrer sigorta sistemi oluştuğunu söyleyebiliriz. Vasallık ilişkileri, en büyük senyörün krala ya da imparatora karşı sahip olduğu yükümlülüklere dek, oyuncak Rus bebekleri gibi iç içe geçebilirdi.

Bu şekilde anlaşılması gereken vasallık, zaman içerisinde önemli bir evrim geçirdi: Başlangıçta kişisel ve geçici yükümlülük ve karşı-yükümlülük toplamı olarak düşünülmüş olsa da, vasallık ilişkileri kalıtımsal bir hal aldı. Böylelikle, hem askeri hem de toprağa bağlı nitelikteki bir aristokrasinin vasallar için oluşumu başladı. Bu durumda en önemli şey, sözcüğün Romalı anlamıyla devletin çözülmüş olması, daha doğrusu çok sayıda senyörlüğe bölünmesidir. Bu senyörlüklerin her biri kendi düzeyinde krallık huku-

kunu* yerine getiriyor ve savunma, yol ve köprülerin denetimi, pazarların gözetimi, polis ve hatta yargının işlemesi gibi görevlere bağlı olarak vergi topluyordu. Toplumda egemen olan genel güvensizlik ortamında bu sistem herkes için avantajlıydı. Dolayısıyla, genel kural olacak denli genişledi. Genişleme ilkesi şöyleydi: Özgür insanlar ya da küçük veya orta mülk sahipleri kendi topraklarını senyöre getiriyorlardı (satıyorlardı), senyör de bu toprağı onlara fief sıfatıyla geri veriyor, karşılığında da bu insanlara yardım ve koruma sağlamayı garanti ediyordu. Böylece, yeni bir mülkiyet oluştu. Sonunda fiefler parçalanabilirdi elbette, ama bu tehlike "büyük evladın hakkı"nın kurumlaşmasıyla yatıştırıldı.

Demek ki, bu sistemde mülkiyet hakkı, vasalın *kişiliği* üzerinde bir hak içermektedir ve bu hak kırsal toplumun sonuncu basamağında daha da gerçek olur. *Serf*, gerçekten de, yanındakilerle birlikte, yalnızca senyörünün kişiliğine değil, yaşadığı ve çalıştığı toprağa da bağlıdır. Bu durum, efendilerle tabi konumdakiler arasındaki tüm ilişkilerin serbest sözleşmelerle değil, *aynî* hak ve görevler ağıyla yönetilmesini gerektirir. Sonuç olarak, bu örgütlenmede *pazar* kavramına yer yoktur: Kapalı derebeylik ekonomisi hiyerarşinin gerekleriyle yönetilmektedir. Bu şekilde oluşmuş feodal düzen, istikrarın tüm koşullarını yerine getiriyor görünmekteydi. Gerçekten de, Avrupa'da IX. ve XIII. yüzyıllarda hüküm sürmüştür (Fransa örneği). Bu düzene son vermiş olan ya da en azından sanıldığından daha hızlı evrim-

* Bu terimi, yüksek maliyetli kamusal görevlerin yerine getirilmesi anlamında kullanıyoruz. (ç.n.)

leşmesine yol açmış olan üç olgu, şehirleşme, dış ticaret ve paranın yayılması oldu.

Şehirleşme. – Esasen kırsal bir ekonomiden şehir ekonomisine geçiş, Avrupa'nın birçok ülkesinde, kimi zaman *özgür kent devrimi* olarak adlandırılan ve IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla dek ülkelere göre farklılaşan işleyiş ve tarzlarda cereyan eden hareketten yola çıkarak meydana geldi.

Feodal mülklerin kimi sakinleri, eski Roma şehirlerine ya da tahkim edilmiş kasabalara, bu yerleşimlerin açtığı mübadele olanaklarından yararlanmak amacıyla yerleşerek kendi koşullarını iyileştirme arzusu duyduklarında ve bu imkânı bulduklarında, feodal dünyanın özelliği olan kapalı derebeylik ekonomisi kendi sınırlarına varmış oldu. Bir şehir (ya da kısmi şehir) yerleşimi, gerçekten de bir yol kavşağında, bir deniz ya da nehir kıyısında bulunur, farklı meslekler icra eden insanlardan oluşur; dolayısıyla, bir derebeylik mülküne ait olmanın mahkûm ettiği ketlenme, kendi ürettiğini tüketme ve otarşi durumundan bu şekilde çıkılabilir.

Batı Avrupa'da şehirler çok kalabalık değildi ve ortalama boyutlardaydı. VI. yüzyıldan XI. yüzyıla dek bir şehrin nüfusu 5 bin kişiyi aştığında şehir büyük kabul ediliyordu. Diğer yandan, bu şehirler feodal sisteme sıkı sıkıya bağlıydılar. Buralarda yaşayanlar genellikle köylülerden pek de kısmetli değillerdi; sitede hüküm süren senyörlere –kimileri ruhbandan geliyordu, kimileri değildi– tabiydiler. Kimi zaman, tek bir şehir birçok senyörün sultası altında da olabiliyordu: örneğin, hem dükün hem de piskoposun, hatta aynı

zamanda kralın sultası altındaki Paris'in durumu buydu. Şehirde yaşayanlar için durum demek ki pek de tatminkâr değildi. Nitekim, özgür kent hareketinin doğuşunu ve yayılmasını da bu açıklar.

Hareketin yavaş yavaş İtalyan şehirlerinde, ardından Fransa'nın güney ve kuzeyinde, Flandres bölgesinde ve Almanya'da ortaya çıktığı görüldü. Bu şehirlerdeki burjuvalar, içinde bulundukları kısmi kölelik durumundan kurtulmalarını sağlayacak ayrıcalık ve satüyü senyörden koparabilmek amacıyla bir özgür kentli yemini etrafında birleşmeye karar verdiler. Senyör onlara bu avantajları kimi zaman elde edilmesi pek de güç olmayan bir sözleşme ihsan ederek veriyordu. Durumları iyileşmiş olan burjuvalardan daha önemli vergiler alabildiği sürece bu durum senyörün de işine geliyordu. Burjuvalar *serbest burjuva* olmuştu: bu yeni statüyü, özgür kentli yemininin uygulanmasına borçluydular. Bu yemin, bir astla bir üst arasında değil, eşitler arasında bir bağ kurduğundan feodal yeminden farklıydı. Dolayısıyla, burjuvazinin önceki koşullarda girişemediği ekonomik inisiyatifler üstlenerek atılım yapmasını sağlayan yepyeni bir duruma tanık olunmaktaydı.

Ne kadar mütevazı olsalar da, şehirlerin hayatta kalması, kırsal kesim nüfusunun bir bölümünün bu yerleşimlere akınını başlatmıştı. Ayrıca, özgür kent devrimi de şehir olgusuna yeni bir atılım kazandırmıştı. Bu hareket, çeşitli tarzlarda cereyan etti ve sözleşmelerin elde edilmesi her zaman barışçıl koşullarda olmadı. Yine de, bu hareket tüm Batı Avrupa'da genelleşmeye devam etti. Kısacası, iktidarlar gerçekten yeniden-dağıtılmaktaydı: Özgür kent hareketi belediye-

lerde tacirler için tacir yönetimleri kuruyordu. Pazarların iktidarı senyörlük iktidarlarına baskın çıkmıştı.

Dış ticaret. – Böylece, şehirleşmedeki ikinci bir unsurun oynadığı rolü anlayabiliriz: Dış ticaret. Kapalı derebeylik ekonomisiyle kıyaslandığında, bir başka şehirle yapılan her ticaret bir anlamda dış ticaret olarak nitelenebilir. Bu tür mübadeleler, kimi zaman birbirlerinden nispeten uzak şehirler arasında ulaşım ve iletişim imkânlarının varlığını, kişi ve mal dolaşımında makûl bir güvenliği garanti eden belli bir kamu düzeninin sağlanmış olmasını gerektirir. Dış ticaret hareketi bir kez başlatıldığında genelleşme eğilimi gösterir, tıpkı özgür kent hareketinin genelleştiğini gördüğümüz gibi. Özellikle de tüm taraflar için avantajlı olduğundan yaygınlaşır. Söz konusu durumda, bu avantajlar, yalnızca farklı mesleklerden insanlar arasında değil, dahası, doğal unsurlar bakımından donanımı farklı olan bölgeler arasında da oluşan işbölümünden ve uzmanlaşmadan kaynaklanır.

İç ticaret durumunda zaten etkili olan bu unsurların, dış ticarette daha da güçlü olarak kendilerini göstermesi de anlaşılır bir şeydir. Bu dönemde, geçmişte birbirinden ayrı ve habersiz kalmış ülkeler arasında iletişim kurulur. Kurulan bağlar kimi zaman esasen ticari niteliktedir. Akdeniz kıyısındaki İtalyan şehirleri ya da Avrupa'nın kuzeyindeki Hansa şehirleri bu şekilde gelişmeye başlar. Kelimenin tam anlamıyla her türlü deniz bağlantısının dışında, kıtanın göbeğinde, ulaşım kavşaklarında bulunan birkaç büyük panayır ve fuar şehrindeki refahın da geliştiği görülür: Troyes, Augsburg ya da Lyon'un durumu budur. Bu bağların bazı-

ları büyük tarihsel hareketler vesilesiyle kurulacaktır: İspanya'ya yönelik Arap fetih ve yerleşimleriyle birlikte Cordoba, Toledo, Granada büyük ticaret şehirleri olacaktır. Aynı zamanda, *Haçlı seferleri* de aynı etkiyi gösterir. XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla dek Batı Hıristiyanları bu seferlerle Levant'ın zenginliklerini fethe yöneleceklerdir.

Haçlı seferleri örneği, hareketin kapsamı ve yarattığı sonuçların önemi dolayısıyla özellikle ilginçtir. "Haçlı seferleri" adı, Kudüs'ü ve kutsal yerleri fethederek Müslüman tahakkümünden kurtarmak amacıyla XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla dek Batılı Hıristiyanların giriştiği sekiz askeri seferin adıdır. Son derece önemli bir olay olan bu seferler öncelikle psikolojik planda önem taşır, çünkü Avrupalılar'ın kendi dinsel inançlarının temeldeki birliğinin bilincine varmalarını sağlamıştır. Gerçekten de, bu maceraya coşkuyla atılmış olan, Hıristiyan bir Avrupa'dır: Haçlılar Tanrı'nın hizmetinde olduklarına ve üstünlük bakımından tüm diğer yükümlülükleri geride bırakan bir görevi yerine getirdiklerine inanmışlardı.

Diğer yandan, bu haçlı seferlerinin uzun vadeli sonuçları da bir o kadar önemlidir. Gerçekten de, macera ruhunun Doğu demek olduğu, yalnızca adı bile tacirleri düşlere daldıran mallar edinerek zenginleşmenin yalnızca Doğu'da, özellikle de Hint'te mümkün olduğu fikrine Avrupa bu sayede alışmıştı. Bu mallar ipekler, fildişleri, değerli taş ve metallerdi; özellikle kârlı bir ticaretin konusu olmuş baharatlardı. Baharatlar (biber, karanfil, tarçın, zencefil, safran), gerçekten de, ağırlıklarına ve kapsadıkları yere kıyasla özgül değerleri yüksek mallardı ve özellikle rağbet görüyorlardı,

ama yalnızca mutfakta taşıdıkları özelliklerden ve kullanımlarına bağlı saygınlıktan dolayı değil, aynı zamanda ecza olarak kullanımlarından dolayı da. Özellikle Asya'dan gelen bu ürünlerin ticaretinde Konstantinopolis egemen bir konuma sahipti.

Dar anlamda, ekonomik planda haçlı seferlerinin etkisi önemli olmuştu. Avrupa ile Levant arasındaki mübadelelerin yoğunlaşması elbette beklenebilir bir durumdu; ama, dahası, bazı İtalya şehirleri (Cenova Cumhuriyeti, Venedik Cumhuriyeti) bu kârlı ticarete giderek daha fazla katılır oldu. Bu durumdan kaynaklı düşmanlıklar çoğu zaman trajik ve paradoksal bir biçim edindi: Böylece, IV. Haçlı Seferi (1202-1204) Venedikliler'in gerçek bir haçlı akını başlatmasının vesilesi oldu. Önce Zara'yı (Dalmaçya kıyısı üzerinde), sonra ve özellikle de Konstantinopolis'i iki kez yağmaladılar (özellikle 1204). Bu yağmalamaların ardından Konstantinopolis kolay kolay kendine gelemedi. Kutsal yerlerin fethi akıldan bile geçmiyordu, ama bu seferler sayesinde Venedik Akdeniz'in egemen ticari gücü oldu.

Bu İtalyan kent-devletlerinin ticari yayılması bir dizi ekonomik sonuca yol açtı: Bu ticari seferlere katılmış tüccarlar iş idaresindeki yöntemlerini geliştirmek zorunda kaldılar. Örneğin, çift taraflı muhasebenin Floransa'da XII. yüzyıl sonundan itibaren ortaya çıktığı görüldü ve ancak 1495'te Venedik'te Luca Paccioli tarafından yasalaştırıldı. Diğer yandan, bu seferler için seferber edilmesi gereken önemli miktarda sermaye ve bu seferlere katılmış tüccar ve ülke sayısı, bankaların görülmedik biçimde gelişimi ve ticari şirketlerin oluşumu gibi hukuksal yeniliklere, hatta sigorta

sözleşmelerinin ortaya çıkışına vesile olmuştur. Tüm bu yeniliklerin hedefi ve sonucu, her koşulda, özellikle kilisenin faizle borç verme yasağına son vermekti.

Diğer yandan, haçlı seferleri feodal sistemin dönüşümünün de dolaylı bir nedeni oldu. Haçlı seferine çıkmak, gerçekten de, bu sefere girişmiş senyörlere çok pahalıya mal olmuştu. Para sağlamak için çoğu zaman topraklarını satmak zorunda kalmışlardı. Böylece, topraklar derebeylik rejiminin dışına çıkmış oluyordu ya da kendi buyrukları altında bulunan şehirlere para karşılığı serbestlik sözleşmesi veriyorlardı. Böylece, toplumun şehirleşmesine katkıda bulunuyorlardı.

İnsan ve mal dolaşımının bu şekilde hızlandığı ve özellikle hızla zenginleşmenin en emin yolunun büyük ticaret olduğu görülünce, giderek artan sayıda tüccar, banker ve armatörün bu faaliyetlere katılması da şaşırtıcı olmaz. Bu faaliyetler, elbette ki, ulaşımın ya da politik rejimlerin güvensizliğinden, deniz yolculuklarının belirsizliklerinden kaynaklanan önemli riskler taşıyordu; ama, bununla birlikte, başarılı tek bir sefer bir tüccarın servet yapmasına yetiyordu. Dolayısıyla, en maceracı ruhların cesaret isteyen bu girişimlere atılması, hatta açık denizlere çıkmaları yönünde büyük bir çekim mevcuttu.

Dünyaya Açılım

Açık denizlere açılmak... Doğu'dan ithal edilen metanın karşılığının en azından kısmen ödenebilmesi için gere-

ken değerli madenler, altın ve gümüş Avrupa'da kıt bulunduğundan bu açık deniz fikri giderek öne çıkıyordu. Avrupa'daki maden yatakları para basmak için gereken madeni sağlamaya yetmiyordu.

Büyük Keşifler

Gerçekten de, XV. yüzyılın sonuna doğru *büyük* coğrafi *keşiflere* tanık olunmaya başlandı. Bunlar, Avrupalılar'ın o zaman dek bilinmeyen topraklara ayak basmasını sağladığı gibi, o zamana dek kısmen kara yoluyla ulaşılabilen topraklara erişmelerini de kolaylaştırdı. Bu keşiflerin ortak bir özelliği vardı: Gemiciler için Hint'e götüren bir deniz yolu bulmak, böylece görevin kesintiye uğramasını engellemek ve Konstantinopolis'i ele geçirdiklerinden beri (1453) Doğu Akdeniz'deki ticaretin hâkimi olmuş Türkler'in düşmanlığından kurtulmak önem taşıyordu.

Birçok unsur bu seferleri mümkün kıldı: Öncelikle, gemi yapımındaki gelişmeler sayesinde gemiciler artık dümenli tekneler kullanabilecek, okyanuslara meydan okuyabileceklerdi; ikinci olarak, pusula kullanımı ve deniz astronomisindeki gelişmeler; son olarak da, Yeryüzü'nün bir küre olduğu şeklindeki (Ptolemaios'a uzanan) varsayım, gemicileri, –Akdeniz kapalı bir deniz olduğundan– doğuda bulamayacakları şeyi okyanus yolları aracılığıyla batıya doğru giderek aramaya kışkırtmıştı.

Böylece, 1492 yılında İspanya'dan yola çıkan Cenovalı bir gemici, Kristof Kolomb, yolculuğunu Orta Amerika'da

tamamladı. Yeni bir kıta keşfettiğinin farkına varamayan Kolomb, Japonya ve Çin açıklarında karaya çıktığını ve böylece "Batı Hintler"e götüren bir yol bulduğunu sanıyordu. Yeni yolların ilk büyük kâşifleri Atlantik Okyanusu kıyısında yaşayanlar, en başta da Portekizliler ve İspanyollar oldu. Özellikle Portekizliler, Afrika'nın Atlantik sahilleri boyunca ilerlemeyi düşündüler. Ekvator'un iyice güneyine gittiler ve 1497 yılında Vasco de Gama Ümit Burnu'nu geçerek yolculuğunu Calicut'a kadar sürdürdü (bugünkü yerli Kerala şehri).

Batı tarafındaysa Amerika'nın İspanyollar ve Portekizliler tarafından keşfi devam ediyordu. Böylece, Meksika, Kolombiya ve Peru'nun İspanyollar tarafından, Brezilya'nın da Portekizliler tarafından fethi tamamlandı. Bu büyük keşiflerin doruğuysa, 1520 yılında Macellan'ın Atlantik Okyanusu ile Pasifik Okyanusu arasındaki deniz geçişini keşfi ve Filipin Adaları'na varışı oldu. Macellan bu yolculuk sırasında yaşamını yitirdiyse de, yol arkadaşlarından biri Ümit Burnu'ndan geçerek Sevilla'ya geri dönecekti (1523). İlk kez insanlar dünyayı dolaşmıştı. Paul Valéry'nin dört yüz yıl sonra dile getireceği gibi, "sonlu dünya çağı" başlamıştı.

Bu ticari genişlemenin Avrupa ekonomileri üzerindeki sonuçları önemli olacaktır. Entelektüel planda, Avrupa'nın en aydın zekâları, dünyanın tek parça olduğunun ve Avrupa'nın da bunun merkezinde bulunmadığının bilincine varıyorlardı. "Merkez" ifadesinin artık bir anlamı kalmamıştı ve bu durum kilisenin özellikle inanç sorunu haline getirdiği hakikatlerin tersi yöndeydi. İktisadi plandaysa, büyük ticari seferlerin giderek daha masraflı olduğu ve önemli miktarda sermayenin seferber edilmesini gerektirdiği fark ediliyor-

du. Bu, büyük ticaretin artık talep etmeye başladığı liman ve banka hizmetlerini sağlamaya giderek daha muktedir ve daha güçlü mali piyasaların yükselişini açıklamaya elverişli bir unsurdur.

Bu yeni olanakları ilk kullananlar İtalyan tüccar, armatör ve bankerleri oldu: Cenovalılar ve özellikle Venedikliler, gerçekten de, haçlı seferlerinin yol açtığı, büyüyen ticaret ve taşımacılık (insan taşımacılığı da dahil) hareketinden ilk kâr sağlayanlar oldular. Özellikle IV. Haçlı Seferi, Bizanslı ve Selanikli rakiplerinden kurtulmalarını, böylece Akdeniz'deki büyük ticarette önemli bir konum elde etmelerini sağladı. Örneğin, Floransalı bankerlerin tüm Akdeniz havzası boyunca, ta Avignon'a, Lyon, Paris, Bruges ve Londra'ya dek uzanan ticari şubeler, bankacılık ve kambiyo faaliyetleri geliştirdikleri görüldü. Manastırlar bile haçlı seferleri vesilesiyle büyük sermaye kullanıcıları oldu, hatta hükümdarlara borç vermeye bile razı oldular. Tapınak tarikatı, Güzel Philippe tarafından varlığına son verilene dek bu işi yapıyordu.

Bu büyük dış ticaret hareketleri ne Akdeniz'le ne de Doğu'yla kurulan ticari ilişkilerle sınırlıydı. Kuzey Denizi'nde ve Baltık üzerinde önemli bir ticaretin geliştiği, ayrıca, Hansa Birliği'ni kurmuş olan ve özellikle XIII. yüzyıldan XVI. yüzyıla dek refah içinde yaşayacak olan Hansa şehirlerinin de bu ticarete katıldığı görüldü. Bu şehirler, Reval, Lübeck, Hamburg, Bremen, Rostock, Stettin, Dantzig, Königsberg gibi esasen liman şehirleriydi. Köln, Breslau, Magdeburg, Krakov gibi denizle bağlantısı olmayan merkezlerle de birleştiler. Bruges'da, Bergen'de, Londra'da, Novgorod'da şubeler kur-

dular. Böylece, Orta Avrupa, İskandinavya, Kuzey Avrupa ve Moskova arasındaki ticarete hâkim oldular.

Otuz Yıl Savaşı, yine de, Hansa Birliği'ne ölümcül bir darbe indirdi. Hansa'nın çöküşü, tıpkı Venedik Cumhuriyeti'nin çöküşü gibi, İspanyollar'ın ve Portekizliler'in büyük keşiflerinin etkisiyle zaten başlamıştı. Akdeniz ve Baltık Denizi denen bu kapalı denizlerin kıyısındaki ülkeler üzerinde Atlantik Okyanusu kıyısındaki ülkelerin egemenliği kabul görmüştü. Bu ticaret bölgeleri, refah dönemlerinde, ticaret, muhasebe ve bankacılık tekniklerinde önemli bir gelişmenin de sahnesi oldu. Şehirleşmenin ve dış ticaretin yanında, ticari ve mali bir kapitalizmin atılımını belirlemiş olan üçüncü bir unsuru ele alırken göreceğimiz şey de budur: Paranın ve bankacılığın yayılması.

Paranın ve Bankacılığın Yayılması

Gerçekten de, ekonomik dünyanın çehresinin tamamen değiştiği görülmektedir. Tarıma dayalı kapalı tüketimin başat bir yer tuttuğu, parasal mübadelelerin aynî mübadeleler karşısındaki öneminin marjinal kaldığı, içine kapanmış kırsal topluluklarla karşı karşıyayken, dışarıya ve hatta dünyanın geri kalanına açık bir topluma geçilmektedir. Bu yeni toplumda, derebeylik iktidarının hiyerarşik ilişkilerinin yerini yavaş yavaş ticari ilişkiler alır. Servetler artık yalnızca toprağa bağlı olamaz: Para karşılığı, hatta cebirsel tutar olarak ifade bulan, alacağın verecekten fazlalığı şeklini almış, daha soyut, maddi olmayan bir görünüm edinmeye başlar.

Bu dönüşümü açıklayan unsurlardan biri, özellikle pazarlarda beliren ödeme araçlarının büyümesidir. Bu evrimin özelliklerini belirtmeye çalışalım.

Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, madeni paraların, özellikle de altın ve gümüş paranın pratikte dolaşımdan kalktığı, çünkü son derece önemli bir tasarrufun ortaya çıktığı hatırlanacaktır. XIII. yüzyıl boyunca, haçlı seferlerinin ardından Doğu'yla büyük ticaretin canlanması, gümüş, hatta altın paraların yeniden ortaya çıkmasına yol açtı. Altın para özellikle Afrika'yla ve Doğu'daki Müslüman ülkelerle mübadele sonucu elde ediliyordu. Bununla birlikte, altının ticari ihtiyaçlara kıyasla hâlâ az bulunur olduğunu, dolayısıyla bu kıtlığı aşmak için farklı yollara başvurulduğunu kabul etmek gerekir.

İlk olarak, sık sık devalüasyona başvurulmuştur. Bu yöntemle, basılan paralardaki altın oranı azaltılmış, bu da paranın değerini düşürmüştür. İkinci yöntem krediye başvurmaktır; bu da ya kelimenin gerçek anlamında kredidir, yani bir tüccarın ya da bir bankanın müşterisine verdiği avans ya da borçlardır; veyahut karşılıklı denkleştirme prosedürleri ya da poliçe emisyonları söz konusudur; başka deyişle, kaydî para emisyonudur bu. Dolayısıyla, Lucca, Cenova, Floransa ya da Venedik'teki İtalyan bankacıları ya da Augsburg'daki Fugger'ler büyük ticaretin yayılmasında çok önemli bir rol oynadılar. Bu banka ya da ticaret firmalarının her birinin Avrupa'nın belli başlı ticari merkezlerinde ilişkiler ağı vardı. İşlemlerinin çapı dolayısıyla bu şarttı.

Büyük deniz keşifleri bu evrimi güçlendirdi. Zaten bu keşiflerin dürtüsü esasen yeni fethedilmiş topraklarda altın

ve gümüş bulma umuduydu. Özellikle İspanyollar açısından bu doğruydu: XVI. yüzyılın ilk yarısında önce Antiller'den, sonra da Meksika, Peru ve Kolombiya'dan yüz ton kadar altını Avrupa'ya ithal ettiler. Bunlara yüzyılın ikinci yarısında önemli miktarda gümüş eklendi: Yıllık üretim 1580'den itibaren yaklaşık 200 tona çıktı. Bir süre sonra, XVII. yüzyıl boyunca, Brezilya altını da İspanyollar'ın Avrupa'ya ithal ettiği altın ve gümüşe eklendi.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında, para yapımında kullanılan değerli maden ithalatının etkisi Avrupa'da kendi gösterdi. Gerçekten de, eşi görülmemiş bir şekilde genel bir fiyat artışı kaydedildi. Bu da, 1568'de Jean Bodin'i M. de Malestroit'yla karşı karşıya getiren tartışma sırasında görüldüğü gibi, kantitatif para teorisinin ilk formülasyonlarına vesile oldu. Daha genel bir şekilde, paranın ve bankacılığın genişlemesi, ticari ve mali piyasaların kendi aralarında ilişkiye geçtikleri ve işlemcilerin ününün onlara verilebilecek krediyi koşullandırdığı küresel bir ekonomiye geçişi belirledi. Böylece, XVI. ve XVII. yüzyıllarda, sırasıyla Venedik, Cenova, Sevilla, Barselona, Lizbon, Anvers, Amsterdam, Londra gibi ticari piyasaların öne çıktığı görüldü. Bu eğilim, Akdeniz denen bu kapalı denize karşı okyanusların önceliğini açıkça gösteriyordu. Bu, bir yandan bu evrimi belirlemiş olan deniz ulaşımının atılımıyken, diğer yandan da her dönemin büyük ekonomik güçlerinin ortaya çıkışına yol açan şeyin, bilgilerin, mesleki niteliklerin, sermayelerin (bunlar zorunlu olarak birikim yoluyla hareket ederler) *kümülatif* hareketidir.

Kapitalizmin belli başlı ayırt edici özelliklerinin artık mevcut olduğunu saptayabiliriz: Ulaşım ağlarının kullanımı,

muhasebeciliğin ve banka işlemlerinin gelişimi yoluyla merkezi ya da yerel iktidarlar karşısında bağımsızlık ve macera ruhuyla kâr elde etme şeklindeki başarı göstergesine verilen dikkat üzerinden işlerin sürdürülmesindeki rasyonalite ve servetlerin kümülatif gelişimi. Kısacası, Ortaçağ'ın sonunu ve Modern Zamanların yükselişini onaylayan, XII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla dek cereyan etmiş gerçek bir ticari ve mali devrim söz konusuydu. Oysa, XVIII. yüzyılda dünya bir olayla altüst olacak ve bunun anlamı ancak çok sonraları kavranacaktır: *sanayi devrimi.*

Sanayi Devrimi

Bu deyim, XVIII. yüzyıldan, özellikle de 1770 yılından itibaren imalat sanayisindeki üretim tekniklerinin yararlandığı hızlı iyileşmeler toplamını belirtir. Kuznets (1966) sanayi devriminin başlangıcını 1760 olarak belirtiyor olsa da, ancak 1820'den itibaren rakamsal verilere bakarak bu durumun kavranabildiğini Angus Maddison (1995) ile birlikte kabul etmek gerekir. Bu olgunun kantitatif öneminin sınırlarını çizme imkânımız olacaktır. Yine de, sanayi devriminin doğasını belirtmekte yarar var. David Landes (1998) şu üç temel özelliği sıralar: 1/ insan beceri ve çabasının yerini makinelerin alması; 2/ hayvansal kaynakların yerini cansız kaynakların alması; 3/ bitkisel ve hayvansal maddelerin yerini yeni ve daha bol hammaddelerin –özellikle minerallerin ve imkân olduğunda da yapay maddelerin– alması.

Biraz daha geriye gitmeyi denersek, bu olaylar bütünü öncesinde, birçok düzlemde cereyan etmiş uzun bir evrimin yaşandığını ve bunun sonunda da kapitalizmi oluşturan tüm öğelerin ortaya çıktığını fark ederiz. Sanayi devrimine niçin Avrupa ülkelerinin sahne olduğu, Avrupa'da da bazı ülkelerin (Büyük Britanya, Fransa, Hollanda) niçin sanayi devriminin motoru olurken diğerlerinin (İspanya, Portekiz) bu büyük hareketin uzağında kaldıkları böylece anlaşılır.

Sanayi-öncesi evrenin teknik gelişmeye yabancı olmadığı, istatistiklerin –ne kadar yetersiz olsalar da– basitçe okunmasından açıkça görülür (Maddison [1995], s. 17). Dünya çapında kişi başına GSMH (dolar olarak, 1990) 1500'de 565'ken 1820'de 651, 1992'de 5145 olmuştur. Dolayısıyla, 1820 ile 1992 arasında, gezegen ekonomisini hiç görülmemiş büyüme oranlarına ulaştırmış yepyeni bir şeyin meydana geldiği derhal fark edilecektir. Bu kalkınma atılımına yol açan nedir? Bu atılım başlangıçta niçin yerkürenin bazı bölgelerinde yaşanırken diğer taraflarında yaşanmadı?

Ekonomik atılımın nedenleri. – Davranış düzeyinde görülen kişisel bağımsızlık ve sorumluluk ruhu, mutlak krallık ya da derebeylik iktidarına tepki olarak gelişti. Bu durum, burjuvalar [her türlü vergiden bağışık kentliler] açısından yalnızca bir bağımsızlık ve serbestlik iradesi içermekle kalmaz, aynı zamanda uygun hukuksal yapıları da peşinden getirir: Mülkiyet hakları, serbest sözleşmeler sistemi, hükümdarları da hukuk devletine dahil ederek bunların keyfiyetine karşı özel şahısları korumaya uygun adli mahkemeler. Bu durum, aynı zamanda, verili otorite ve hakikatler karşısında

itaat ve saygı tavırlarını büyük ölçüde tartışma konusu edecek nitelikte bir zihniyet evrimini de varsayıyordu.

Bu açıdan bakıldığında iki olgu temel bir rol oynamıştır: XVI. yüzyıldaki Reform ile XVII. yüzyıldaki bilimsel devrim. Protestan etiği ile iktisadi davranışlar arasındaki ilişkilere ayrılmış çok sayıda eser (Max Weber'den Tawney'e) vardır. Bazı analizlerin, özellikle de Max Weber'in analizlerinin kavrayış gücünü tartışma konusu etmeden, İtalyan, İspanyol ve Portekizli tüccar, banker ve gemicilerin Ortaçağ sonunda oynadıkları rolü hatırlarsak, bu tespitlerin genel olarak geçerliliğini sınırlandırma duygusuna kapılabiliriz. Bilinmeyen toprakların önem taşıyan keşfinin ve astronomide Kopernik devriminin yol açtığı entelektüel altüst oluşu da dikkate almak gerekir. Bu altüst oluşlar, Avrupa-merkezci ve coğrafya-merkezci yanılsamayı redde varıyordu.

Diğer yandan, teknik gelişimin daha maddi açısından bakıldığında şu saptanabilir ki, Avrupa'da, daha Ortaçağ'da, tarımdaki gelişmenin yanı sıra, üretim düzeninde modernitenin en karakteristik özelliklerini belirtecek şekilde düzenlenmiş ve karşılıklı olarak güçlendirilmiş bir dizi yeniliğin ortaya çıktığı görüldü (J. Gimpel [1975]). Büyük bir hareket bu yeniliklerin hızla uygulanmasını ve geniş kitlelerin bunlardan yararlanmasını sağlıyordu. Özellikle kâğıtçılık endüstrisinde kullanılan su değirmenleri ya da ayarlayıcı camların veya gözlem aygıtlarının imalatı için gereken optikteki gelişmeler bu türdendi. Keza matbaacılık ve hassas ölçü aletleri de önemlidir (D. Landes [1998], bölüm 4). Tüm bu yeniliklerin etkisi, kitlesel üretimi mümkün kılmak ve imalatların uymasında yarar görülen normları tanımlamak oldu.

Ulusların eşitsizliği. – İkinci soruya gelince: Kendimizi XVIII. yüzyılda hayal edersek, kişi başına üretim açısından baktığımızda, belli başlı ülke grupları (Batı Avrupa, İslam, Hint, Çin, Japonya) birbirine çok yakın bir ekonomik düzeyde bulunduklarından, bu gelişmelerin niçin bazı ülkelerde ya da bazı uygarlıklarda meydana gelip de diğerlerinde meydana gelmediği sorusu sorulmayı fazlasıyla hak eder. Özellikle, bir araya geldiklerinde Avrupa'daki sanayi devrimini başlatmış olan bazı uygulama, ürün ya da yöntemleri Araplar'ın ve Çinliler'in uzun süredir icat etmiş olduklarını belirtebiliriz. Dolayısıyla, nasıl oldu da bu halklar bir anlamda oldukları yerde kalırken, Batı Avrupa kendi üretim aygıtı içinde, ama aynı zamanda da toplumsal ilişkiler içindeki insanların –gündelik yaşamın maddi görevleriyle karşı karşıya gelen insanların– zihniyet ve tavırlarında gerçek bir dönüşüme sahne olabildi?

Bu tür soruların elbette kesin ve belirli bir cevabı yoktur. Yine de, bazı varsayımlarda bulunabiliriz. D. Landes (1998) tarafından dâhice analiz edilmiş olan Çin örneğini alırsak, kâğıt imalatı, saatçilik, matbaa, barutun icadı, gemi yapımı, hatta –XII. yüzyıl tarihli Çin belgelerinde pusula kullanımının izine rastlandığından– gemicilik gibi önemli alanlarda Avrupalılar'ı geride bıraktığını saptamak önemlidir. Bu durumda, Çin uygarlığının tüm bu alanlarda niçin Avrupa'nın gerisinde kaldığı sorusunu sorabiliriz. Belirtilen alanların her birinde bu sorunun olası bir açıklaması vardır.

Genel anlamda, bu yenilikler incelendiğinde, büyük ölçüde, bunların işletme yükünden, hantal ve karmaşık bir imparatorluk idaresinin varlığından, gerçek bir pazar siste-

minin ve mülkiyet haklarının yokluğundan kaynaklanan engellere çarptığı sonucu çıkar. Bir yandansa, Avrupalılar'ı kendi evlerinde bulamayacaklarını bildikleri şeyi Doğu'da aramaya itmiş olan motivasyon, elbette, Çin örneğinde yoktu. Özellikle de Çinliler kendi imparatorluklarını dünyanın merkezi olarak kabul ediyorlardı ve dışarıda olup bitene karşı en ufak bir merak duymuyorlardı. Ekonomik durgunluğun koşulları böylece bir araya gelmiş oluyordu.

İslam örneği de bu denli eğiticidir. Araplar bilimlerde, felsefede, tıpta VIII. yüzyıldan XII. yüzyıla dek egemen olmuşlardı. İber Yarımadası'nda fethettikleri bölgeleri son derece uygar, hatta rafine kılmışlardı. Buralarda sanatlar, ticaret, düşünce disiplinleri gelişip serpilmişti. Araplar XI. yüzyıla dek İspanya'da çok zengin bir kültürel mübadele ortamı kurdular. Öyle ki, Hıristiyanların kendi Yunan miraslarının bir bölümüyle yeniden ilişki kurmaları Araplar sayesinde mümkün oldu. Bütün bunlar fazlasıyla umut vericiydi, ama özellikle XI. yüzyılda bilimsel ve dinsel öğretileri ellerine alanlar İslam'ın yaratıcı yetenek ve gücünü aniden kuruttular. Batı'nın kültürel katkıları karşısında redde kadar varan büyük bir küçümseme sergilediler.

İslamidünyanın uzun süren ekonomik çöküşünün kökeninde kendi içine bu kapanış yatmaktadır. Dolayısıyla, Çin için olduğu gibi İslam için de bu iki parlak uygarlığın durgunluğuna yol açmış olan şeyin dışarıyla ilişkinin reddi olduğunu ileri sürebiliriz. Avrupa'da eşi görülmemiş bir yayılmayı başlatmış olansa, tersine, macera ruhu ve dışa açılmadır. Ayrıca, bu açılmanın Rönesans'ın hümanizmasıyla birlikte başladığını da belirtebiliriz, çünkü Hıristiyanlar bu şekilde

Antikçağ'ın edebi, felsefi, sanatsal büyük yaratılarıyla –bunları kilise dogmalarından ayıran her şeye rağmen– yeniden temasa geçebilmişlerdi.

Özgür araştırma ruhuna ve, sonuç olarak, felsefi düşüncenin gelişimine ve bilimlerin atılımına son derece elverişli olan, dünyevilikle maneviyat arasındaki bu ayrımın Avrupa'da ortaya çıktığını da yukarıdaki düşüncelere eklemek gerekir elbette.

Sorgulamaya devam edebilir ve Hıristiyan Batı'da büyük deniz keşiflerinin öncüsü bazı ülkelerin –örneğin İspanya ve Portekiz– niçin sonradan İngiltere, Hollanda ve hatta Fransa gibi ülkelerce geride bırakıldığını kendimize sorabiliriz. Yeni topraklarda hazineler keşfeden İber ülkelerinin bu nispi çöküşünün, bu servetleri üretici amaçlarla kullanmak yerine, bunlardan bir rant gibi yararlanmakla yetinmiş olmaları olgusuna bağlı olduğu genel kabul görmektedir. Kısacası, bu hazineleri ekonomik servet olarak kabul etmeye ve işi tembelliğe vurmaya onları itmiş olan şey merkantilist yanılsamadır.

Sanayi devriminin özel koşulları. – Kelimenin tam anlamıyla sanayi devrimine geri dönmek için burada bu olgunun yalnızca birkaç temel özelliğini belirteceğiz. Öncelikle kapsamı: Kişi başına üretkenliğin bu oranlarda büyüdüğü hiç görülmemişti. Örneğin elli yıl içinde iplik imalatındaki üretkenlik binlerce kez arttı; aynı süre içinde, dokumacılıkta, dökümcülükte, ayakkabı üretiminde yüzlerce kez arttı. Yenilikler özellikle enerji alanında görüldü: Kömürün, ardından da buhar makinesinin kullanımı, işletme

düzeneklerine geçmişte görülmemiş bir üretim gücü vermiştir.

Bu olup bitende planlı hiçbir şey yoktu. İşletmeler pazardaki talebe bağlı olarak tepki gösteriyorlardı ve mekanikle tekstil, demir-çelik sanayisiyle mekanik, demiryolu taşımacılığıyla genel olarak sanayi gelişimi gibi değişik sanayi dalları arasındaki ihtiyaçlara bağlı bağlantılar kendiliğinden ortaya çıktı. Böylece, bir sanayi dalı geliştikçe darboğazların ortaya çıktığı görüldü. Örneğin, iplik üretimi makineleştikçe dokumacılık onların üretim fazlasını ememez oldu; dolayısıyla, yenilik yapmaya ve buhar makineleri sayesinde işleyen makineleşmiş yeni dokuma tezgâhları kullanmaya teşvik edildi. Bu durum, sanayi üretiminin genel çizgisi oldu: Gelişme *kümülatifti*, telafi edilen bir dizi istikrarsızlık aracılığıyla gerçekleşiyordu (Hirschman, [1958]) ve bir yığın yenilik ortaya çıkıyordu. İşletmeleri yeni durumlara bu şekilde uyum sağlamaya mecbur eden şey, rekabetçi pazarların baskısıydı.

Bankaların büyüyen rolü. – Önceki evrelerde, olayların akışı içerisinde bankaların rolünün ortaya çıktığını ve önem kazandığını görmüştük. Özellikle büyük ticaretin finansmanında işletmelere gerekli sermayeleri bir elde toplamayı ve seferber etmeyi sağlayan bankalardır. En azından deniz ticareti kadar sermayeye aç olan sanayinin finansmanında bankaların sanayileşmeyle birlikte artan bir rol oynayacak durumda oldukları açıktır. Böylelikle, yatırım bankalarıyla müşterisi işletmelerden oluşan ticari bankalar tüm XIX. yüzyıl boyunca ortaya çıkar. Bir süre sonraysa, ailelerin ve işletmelerin

tasarruflarını uzun vadeli yatırıma dönüştüren mevduat bankaları ortaya çıkar. Banka türleri arasındaki bu ayrım, ülkelere göre az ya da çok kesinlikle uygulanır.

Üretimin genel örgütlenmesi. – Üretimin genel örgütlenmesi de öncelikle tüm bu değişimlerden etkilenmiştir, çünkü yeni üretim yöntemleri '*cottage industry*'nin evde çalışma uygulamalarına büyük ölçüde son verir. Ücretlilik sisteminin kurumlaşması, el emeğinin geniş atölyelerde toplanması, sanayide kural olacak kadar yaygınlaşır: Bu durum, özellikle evde çalışan bir ailenin kapasitesi dışında çabalar gerektiren tüm yeni teknik yetkinliklerle donanmış modern bir işletme kurmak için gereken sermayelerin önemiyle açıklanır. Aynı zamanda, işbölümünün avantajlarından azami kâr sağlamak için çabaları eşgüdümlü olması gereken emekçiler toplamının gerektirdiği disiplin de bu durumu açıklar. Dolayısıyla, sanayi devrimi tipik olarak kapitalist bir olguydu. Başka hiçbir örgütlenme türü bu duruma sahne olamazdı.

Bu dönüşümlerin sonucu yeni bir dünyaya taşınmak oldu. Marx, *Komünist Manifesto*'da (1848) şunu yazıyordu: "Burjuvazi, daha yüz yılı bulmamış sınıf egemenliği süresi içinde, geçmiş kuşakların topunun birden yarattığından daha kitlesel, daha devasa üretim güçleri yarattı." Bu dönüşümleri nitelemek istersek, öncelikle ailelerin tüketiminde imalat sanayisine has ürün payının giderek daha önemli olduğunu saptayabiliriz. Buna bağlı olarak, el emeğinin dallar arasında dağılımı değişmiş olur: Birleşik Krallık'ta 1912'de aktif nüfusun ancak % 12'si tarımdayken 1951'de bu oran

% 5'ti. Fransa'nın sanayileşmesi çok daha yavaştı: Tarımla uğraşanların oranı 1789'da % 60, 1866'da % 55, 1951'de % 31, 1972'de % 12,7 ve 1994'te % 5'tir.

Sanayi devriminin bir diğer sonucu, insanların yaşam koşullarındaki dönüşümdür. Uzun vadede, giderek artan oranda tüketicinin geçmişte erişemediği mallara erişebildiği, böylece, sonunda, teknik ilerlemenin sonuçlarından yararlandığı saptanır. Bununla birlikte, en mütevazı toplumsal kategorilere sertçe dayatılmış yaşam ve çalışma tarzı değişimlerinin, sanayileşme sürecinin başlangıcında nüfusun büyük bölümünün yaşam koşullarını genellikle trajik biçimde şiddetlendirdiğini görmezden gelmemek gerekir. Böylece, XIX. yüzyılda "toplumsal sorun" ortaya çıktı ve önemli toplumsal hareketlerin zemininde sosyalist doktrinler boy verdi, bunların etkileri günümüzde hâlâ sürmektedir.

Nihayet, genel ekonomik hareketlerin doğasının ve bunların gelişimini belirginleştiren ritimlerin derinden değiştiğini de dikkate almalıyız. Sanayi devriminden önce Avrupa ulusları esasen tarımcıydı; dolayısıyla, konjonktürü belirleyen şey havanın tarımsal üretime uygun olup olmamasıydı. Artık ekonomik faaliyete ritim verecek olan şey sanayinin ve kredinin hareketleridir. Yine de, önceki tarihsel eskizden şunu akılda tutmakta yarar var: Kapitalizmin doğuşu ve gelişimi, ancak bölgelerin ve ulusların birbirine açılması, üreticilerin yerel iktidarlardan özgürleşmesi, zihniyetlerin kiliseden kurtulması, aynî işlemlerin yerine nakdî işlemlerin geçmesi sayesinde mümkün olabilmiştir. Bu farklı çehreler birbirlerini gerektiriyordu; kısacası, bu tarihsel eskiz bu bağlantıların incelenmesine ayrılmıştı.

II. Bölüm

EKONOMİK FAALİYETİN RİTİMLERİ

Dönemler arasındaki aykırılıklar

1820'den günümüze ekonomik faaliyetin gelişimi dikkate alınırsa, bunun tekbiçimli ve sabit hızlı olmadığını saptamak çarpıcıdır. Angus Maddison ([1982], bölüm 4 ve [1995], bölüm 3) birbirinden ayrı beş evre saptamıştır. Her bir evrenin diğerleri karşısında özgül nitelikleri vardır. Evreleri sayalım: 1820-1870; 1870-1913; 1913-1950; 1950-1973 ve 1973'ten günümüze. Bu dönemlendirme, teorik varsayımlardan yola çıkarak değil, yalnızca bu evrelerden her birinin tarihsel içeriğine ve bunları nitelendiren büyüme oranına (GSMH ya da kişi başına GSMH) dair bilinenler temelinde yapılmıştır. Maddison ampirik bir yöntem kullandı. Bu yöntem, 1940'lı yıllarda Burns ve Mitchell'in (1946) yönetimindeki NBER'in referans çevrimlerini, yani genel ekonomik faaliyet çevrimlerini tanımlamak için benimsediği yönteme çok yakındır. Tanımlanan evrelerin kısalma eğiliminde

olduğu hemen fark edilir. Bu da, bir tür "tarihin hızlanması"nı düşündürmektedir. Batı Avrupa'da kişi başına gerçek GSMH'nın yıllık ortalama büyüme oranları (yüzde olarak) 1820-1870 için 1,0; 1870-1913 için 1,3; 1913-1950 için 0,9; 1950-1973 için 3,9; 1973-1992 için 1,8, yani 1820-1992 döneminin bütünü için 1,8'dir.

Bu evrelerin her birinin tarihsel özelliklerine gelince, I. evrenin (1820-1870) söz konusu bölgenin tedricen sanayileşmesine denk düştüğünü belirtebiliriz. Dolayısıyla, sanayi devriminin ortaya çıkış evresidir bu. Dış mübadelelerdeki serbestliği de buna eklemek gerekir. Böylece, dış ticaretin dünya üretiminden dört kez daha hızlı ilerlediği saptanır.

II. evre (1870-1913) nispeten sakin olmakla birlikte büyük bir refah da görülmüş, teknik ilerleme tüm dünyaya yayılmış, üretim unsurları (hem sermaye hem de insan) büyük bir hareketlilik içine girmiş ve iletişimle ulaşım alanında ilerlemeler yaşanmıştır. Aynı zamanda, bunun, çoğu ülkede öne çıkmış olan liberal bir rejim olduğu saptanabilir; şöyle ki, serbest mübadele yasaları uygulanmaya devam ediliyordu ve ülkeler altın-ölçüsünü sabit kambiyo rejimiyle birlikte benimsemişlerdi. Nihayet ve özellikle, hükümetler ekonomiye neredeyse hiç müdahale etmiyordu; kamusal harcamalar (sonuç olarak, tasarruf nisapları) azaltılmıştı ve devlet düzenin korunmasıyla savunma ve kamusal eğitim alanlarında krallık hukukunu uygulamakla yetiniyordu.

III. evre (1913-1950) trajikti, çünkü dünya çapında iki savaşla yine dünya çapında bir krizin damgasını taşımıştı. Bunu bir önceki evrenin tersini söyleyerek nitelemek neredeyse mümkündür: Serbest mübadelenin yerini korumacı-

lık, liberal ekonominin yerini savaş ekonomisi, sonra da güdümlü ekonomi alır. Birçok Avrupa ulusunda totaliter rejimler görülmüştür. Nihayet, II. Dünya Savaşı hazırlığı, sivil kullanımların yeterli olmadığı kaynakları seferber etti. 1939-1945 savaşı, yalnızca büyük sayıda kurbana ve kitlesel maddi yıkımlara değil, aynı zamanda I. Dünya Savaşı'nın ardından büyük ölçüde yeniden başlamış olan iktisadi kart dağılımına da yol açarak meydana geldi. Toprakları savaştan uzak kalmış, üretim aygıtının ve teknik yenilik kapasitesinin tüm kaynaklarını savaşa sokmuş Amerika Birleşik Devletleri adına servetler ve ekonomik güç yeniden dağıtılırken, savaşçı Avrupa ulusları bu iki yangından da iyice zayıflamış olarak çıkmışlardı.

IV. evre (1950-1973), Jean Fourastié'nin "Görkemli Otuz Yıl" olarak adlandırdığı evreye denk düşer (gerçekte, Fourastié'nin göndermede bulunduğu dönemden biraz daha kısaydı). Bu telafi evresi, Batılı ülkeler açısından ekonomi tarihinin gerçek bir altın çağı olmuştur. Bu dönemde, özellikle trajik bir çatışmanın ardından yeniden yapılanma ihtiyaçlarınınbaşlattığı atılımın, Doğu ile Batı arasındaki "soğuk savaş" başlangıcının ve bunun sonucu olarak Batılı Avrupa uluslarıyla Amerika Birleşik Devletleri arasında görülen dayanışmanın egemenliği görülür. Bu dayanışma, özellikle Marshall Planı'yla ve art arda gelen Amerikan hükümetlerinin dünya çapındaki sorumlulukları yalnızca savunma konusunda değil ekonomik düzen konusunda da üstlenme yönündeki iradesiyle ifade bulmuştur.

Amerika Birleşik Devletleri, bir serbest mübadele ekonomisini teşvik etmeye özgü kurumsal düzenekleri yerleştir-

me inisiyatifini aldı. Aynı zamanda, Batı Avrupa ülkelerini, bölgesel ekonomik işbirliği alanları oluşturmaya teşvik etti. Bu çaba, Avrupa Ekonomi Topluluğu'nun yaratılmasıyla sonuçlandı. IMF, Dünya Bankası, OECE ardından da OECD gibi kurumlar bu alanda olumlu bir rol oynadılar. Bu telafi evresi boyunca, Avrupa ülkeleriyle Asya ülkeleri bu gelişimden özellikle yararlandılar. Maddi ve insani yatırımlarındaki büyüme oranlarıyla uluslararası mübadelelerin büyüme oranı (Batı Avrupa için yılda % 8,6'ydı) buna kanıttır.

Bu süreç boyunca, Amerika Birleşik Devletleri, yatırım ve teknik ilerleme alanında olduğu kadar, iş-idaresi yöntemleri ve iktisadi politika alanında da sürekli model oldu. Söz konusu dönemde bir yandan sosyal koruma politikalarının yerleştiği görüldü. Bunlar genellikle "korumacı-devlet" (*welfare state*) politikaları olarak belirtilen ve daha genel anlamda da Keynesçi global talep politikaları denen politikalardır. Böylece, "otomatik istikrar sağlayıcılar"la konjonktürel istikrar politikaları yerleşti. Öyle ki, çevrim kavramının artık modası geçmiş görünüyordu. Bundan böyle artık yalnızca büyüme oranları dalgalanıyordu ve dalgalanma da daima pozitifti. Bu evre boyunca, ülkeler arasındaki ekonomik hudutların açılması yönünde büyük bir hareketin başladığı görüldü. Bu hareketin özelliği, kambiyo denetimi gibi uygulamaların adım adım terk edilmesiydi. Batı ülkelerinde ve Uzak Asya'da paraların genel olarak konvertibilite eğiliminin ortaya çıktığı görüldü. Kısacası, ekonominin küreselleşmesi yönündeki büyük yürüyüş başlıyordu.

V. evre (1973-1994) uygunsuz koşullarda başladı; yani Arap-İsrail Savaşı'nın ve İran'daki İslam devriminin (1973

ve 1979) ardından gelen iki petrol şokunun yarattığı koşullarda. Bu şoklar büyüme rejimindeki keskin değişimde belirleyici oldu. Bu değişim, enflasyonun, aynı zamanda da işsizliğin güçlü atılımında ifade buldu. Petrol tüketicisi ülkeler, gerçekten de, petrol faturalarının aniden ağırlaştığını gördüler. Bu da onların büyük dış ödeme güçlükleri çekmelerine ve aynı zamanda üretim maliyetlerinde artışa neden oldu. Avrupa Ekonomik Topluluğu ülkelerindeki en acil görev, artık fiyatlarda istikrardı. Bunun için üye ülkelerin kendi para politikalarını tanımladıkları model ve dolayısıyla mihenk noktası Alman markı oldu. Federal Almanya Cumhuriyeti'nin ekonomik politikası, gerçekten de, Avrupa'da iyi bir idari model olarak görüldü. Özellikle de, önde gelen ekonomik partneri Federal Almanya Cumhuriyeti olan Fransa bu örneği izlemek için çaba gösterdi. Dolayısıyla, 1983'ten itibaren Fransa'nın ekonomik politikasının yönlendirici ilkesi bu oldu.

Keynesçi yeniden atılım politikalarının terk edilmesi anlamına gelen bu yeni konjonktürel politika, Maastricht Anlaşması'yla 1992'de tanımlanan para birliği politikasının başlangıcı oldu. Frankın Alman markına bağlanması yönündeki bu karar çoğu zaman eleştirilmiştir, özellikle de Almanya'nın birleştirilmesinden sonra (1989); çünkü aralarında Fransa'nın da bulunduğu Federal Almanya Cumhuriyeti'nin belli başlı partnerleri birleşmenin yükünün bir bölümünü kendi paralarının aşırı-değer kazanması biçiminde taşımak zorunda kalmışlar, dolayısıyla, istihdam konusunda ortaya çıkan güçlükleri göğüslemişlerdir. Bununla birlikte, bu, Avrupa Topluluğu'nun bağrında Almanya'nın yerini sağlamlaştırmaya yönelik politik bir karardı ve Fransa'nın Avrupa taahhüdünün

öncelikli olduğu gösterilmek istenmişti. 1992'den itibaren Fransa gibi bir ülkenin avro bölgesine sokulması hazırlıkları başlamıştı.

Avrupa'nın kapitalist ülkeleri, artık bir fiyat istikrarı politikası uygulamaktaydılar ve Maastricht Anlaşması'yla (1992) buna girişmişlerdi. Bu anlaşma, bir "istikrar ve büyüme paktı" içeren 1997 tarihli Amsterdam Anlaşması'yla bütçe planında da devam etti. Tek bir para, yani avro da böylelikle benimsendi. On bir, sonra da on iki ülke 1999 yılında bu para politikasını uygulamaya koydular ve eski ulusal paralarının fiilen ortadan kalkma tarihi olarak 2002 saptandı. Kitlesel bir işsizlik bu bölgeyi kırıp geçirmeye devam ederken, emek pazarının büyük bir esneklikle işlediği ülkeleri belli ölçüler içinde esirgedi. Birleşik Krallık'ın ve Kuzey Avrupa ülkelerinin durumu buydu. Fransa, Almanya ve Güney Avrupa ülkelerinin, yapısal bir bileşene dönüşen güçlü bir işsizlikle karşı karşıya kaldıkları konusunda genel olarak herkes hemfikirdir.

Evrelerin bu art arda gelişini açıklamaya çalışırsak, bu durum önce Kondratieff'in, ardından da Schumpeter'in (1883-1950) iki savaş arasındaki dönemde ileri sürmüş oldukları bir varsayıma geri dönmeyi gerektirir: uzun çevrimler varsayımına.

Çevrimler ve yenilikler. Uzun çevrimler varsayımı

Ekonomik çevrimler üzerinde düşünen Schumpeter, daha 1912 yılında, kapitalist ekonominin yeniliklerin yarattığı istikrarsızlıklar sayesinde evrimleştiği görüşündeydi. Denge

yalnızca statik bir ekonomi işleyişine denk düşer. Oysa, kapitalist ekonomilerin özelliği dinamik olmak, asla durağan kalmamaktır. Bu ekonomileri dengesizliğe düşürürken geliştiren şey yeniliktir. Sanayi devriminin, telafi edilmiş bir dizi istikrarsızlık olarak betimlendiğini hatırlayalım. Schumpeter, müteşebbisin yeniliğin sonuçlarından daha yararlanmadan finanse edilmesi gerektiğini açıklar. Bu finansman, normalde, bankaların verdikleri krediyle sağlanır. Yeniliklerin etkileriyse daldan dala yayılır. Yenilikler birbirlerini doğurur (Schumpeter, aslında, yenilik "salkımları"yla karşı karşıya olduğumuzu ileri sürmektedir). Tüm bu sürecin içinde karşılaşılan risklerin önemli olduğu kolaylıkla kavranabilir, çünkü bir yenilikten daha öngörülemez şey, yeniliğin başarı şansıdır: Bu ortamda girişilen işlemlerin tümü başarılı olamaz ve bir an gelir borçları tasfiye etmek gerekir. Borçlu bazı işletmeler bunu başaramaz, öngörüler yön değiştirir, öyle ki, iyimserlik dalgalarının ardından gelen karamsarlık dalgalarına, zincirleme iflaslara tanık olunur; ekonominin birçok sektörünü etkileyecek depresyon gelir.

Schumpeter, *Business Cycles* (1939) adlı eserinde dikkatini iyice ötelere yöneltmiştir. Uzun bir dönem üzerinden gözlemlenen konjonktürün üç tür çevrimin bir bileşimini hissettirdiğini ileri sürer. Kitchin çevrimleri (ortalama olarak yaklaşık kırk aylık) stok hareketlerine (stokların oluşumu ve boşaltılması) denk düşer. Bunlar da Juglar çevrimlerince içerilmiştir. O zamana denk esas olarak ekonomistlerin dikkatini bunlar çekmişti (varlığını ilk kez saptamış olan Fransız ekonomist Clément Juglar'ın [1819-1905] adından gelir). Bunlar ortalama olarak on yıllık bir süreye yayılırlar; genel-

likle, üretici yatırım hareketleri olarak görülür. Schumpeter 1912 tarihli kitabında bu çevrimlerle ilgilenmiştir. Çevrim analizlerinde genel olarak savunduğu fikir, yatırımların sonunda başlangıç hedeflerini daima aştıkları yönündedir, öyle ki, düzeltmek kaçınılmaz olur, kimi zaman spekülatif bir kabarcık oluştuğunda düzeltme iyice gerekli olur ve bu durumda sertliği de artar. Kısacası, aşırılık olmadan genişleme olmaz. Kapitalist ekonominin evrimi de bu dalgalanmalar tarafından sürekli kesintiye uğramaktadır.

Schumpeter bir Rus ekonomisti olan Nikolay Kondratieff'in (1892-1931) düşüncesini de benimsemektedir. Kondratieff, ekonomik faaliyetin uzun dalgalanmalarının, Juglar çevrimlerinin de içinde yer aldığı yaklaşık kırk yıllık çevrimlerin varlığını ortaya çıkardığı kanısındaydı. Schumpeter'in fikri, bu uzun çevrimlerin önemli yeniliklere denk düştüğüydü. Genel olarak yenilik –Schumpeter sık sık "yeni bileşim" deyimini kullanıyordu– müteşebbisin özelliği olma iddiasındaydı. Schumpeter'in "yenilik"ten anlaşılması gerekene dair bakış açısı, kuşkusuz, çok geniş ve çok kavrayıcıydı: Bu kavram yeni bir yönteme uygulanabildiği gibi yeni bir mala –somut olduğu kadar maddi olmayan bir mala da– uygulanabilir. Yine de, dünyanın ekonomik tarihini az sayıda yenilik değiştirmişti.

Schumpeter, bu büyük olayların, yani büyük Kondratieff çevrimlerinin tarihlenmesi konusunda asla çok kesin olmamıştı. Kuznets ya da Redvers Opie gibi bazı meslektaşlarının önerilerini seve seve kabul ediyordu. Onun analiz ruhu içinde (Valéry [1999]), tartışmalı olsa da, (yayılma evresinin başlangıcından düşüş evresinin sonuna dek) şu çevrimler

saptanabilir: 1. Kondratieff (1785-1845) birinci sanayi devrimine dek düşer (bkz. Caron [1985] ve Verley [1997]) ve hidrolik enerjinin, tekstil sanayisiyle demir sanayisinin damgasını taşır. 2. Kondratieff (1845-1900) buhar sanayisine, demiryoluna ve çeliğe denk düşüyordu. 3. Kondratieff (1900-1950) elektriği, kimya sanayisini ve içten yanmalı motoru kapsıyordu. 4. çevrim (1950-1990) petro-kimya sanayisini, elektroniği ve havacılığı kapsıyordu. 1990'da beşinci bir Kondratieff'in başladığı genel kabul görmektedir. Sayısal ağlar, bilgisayarlar ve yeni medyalar bu döneme denk düşmektedir ve 2020 civarında sona ermesi –dalga çukuru olacaktır bu– beklenmektedir. Bunlar, pek de harfiyen ele alınmaması gereken açıklamalardır, çünkü tartışmasız istatistiki verilere dayandıkları söylenemez; yine de, bize makul büyüklük düzenleri vermektedirler. Bu arada, Maddison evrelerinin ardışıklığı sırasında gözlemlemiş olduğumuz bir olgu saptanmalıdır: Kondratieff'ler sıklaştıkça kısalmaktadır. Birincisi altmış yıla uzanıyordu; ardından gelenler, sırasıyla, elli beş yıl, elli yıl, kırk yıl ve otuz yıl sürecektir. Bu olguyu "tarihin hızlanması" olarak adlandırmak cazip gelebilir.

Tarihin hızlanması. – Hızlanma diye bir şey varsa, üç şekilde açıklanabilir.

İlk olarak, bir tür çıraklık etkisine tanık olunur: işletmeler ve hatta tüketiciler artık yenilik peşinde koşmamaktadır ve bunları benimsemeye hazır değillerdir. Bu olgunun bir kanıtı, en dinamik dallarda "teknik uyanıklığın" gelişimidir.

İkinci unsur: günümüzde en çarpıcı yenilikler, yani "5. Kondratieff"inkiler, ağ yenilikleridir (bkz. Caron [1997])

ve enformasyonla iletişim alanındaki yeni teknikleri (NTIC) kapsamaktadır. Bu yenilikler üslü gelişme eğilimindedir ve ekonomik faaliyetin tüm dallarını ilgilendirmektedir ve ölçek alınan ekonomilerin birim maliyetlerinde bir düşüşe yol açar, bu da esasen ağ etkilerinin özelliğidir.[1] Dolayısıyla, bu yeni teknik devrime özgü olan şey, randımandaki artıştır. Yeni bir sanayi devriminin varlığı kuşku götürmez. Daha 1965 yılında, Intel'in kurucularından biri olan Gordon Moore bir öngörüde bulunmuştu ve bu öneri o zamandan bu yana "Moore yasası" olarak bilinmektedir. Buna göre, pire kadar bir silikonun işlem kapasitesi her on sekiz ayda iki misli artmaktadır. İçerilen faaliyetler –telekomünikasyon, işletmelere verilen hizmetler, elektronik ticaret– genellikle *new economy* olarak adlandırılan şeyden kaynaklanmaktadır.

Üçüncü açıklama, bu yeniliklerin, büyük ölçüde maddi olmayan nitelikleri nedeniyle, aradaki mesafeye rağmen hudutlar ötesine hızla yayılmasıdır. Dolayısıyla, özellikle rekabet güçlerine katılırlar ve bu rekabet artık dünya çapında bir nitelik taşımaktadır. Global bir ekonomide yenilik hudut tanımaz. Faaliyet sektörü hangisi olursa olsun, yenilik esasen emek üretkenliğindeki artışla ifade bulur. Yeni teknikler, gerçekten de, verili sayıda kişinin –ister müşterileri olsun, ister mal sağlayıcıları– pazarla büyüyen miktarda ilişkiye girmesini ve daima azalan bir maliyetle kullanılabilir enformasyon elde etmesini sağlar. Günümüzde yürürlükte olan hareket,

1) Bu noktayı açıklamada bir örnek yeterli olur: internet kullanımının önemi kullanıcı sayısı arttıkça büyümektedir; kimi zaman "kulüp etkisi" denen şey de budur. Metcalfe Yasası, bir ağın değerinin, aşağı yukarı, kullanıcı sayısının karesiyle büyüdüğünü söylemektedir (Woodall [2000]).

her koşulda, bir sanayi devriminin tüm özelliklerini sergilemektedir; şöyle ki, yalnızca "yeni ekonomi"ninkileri değil, tüm sektörleri etkilemektedir: En geleneksel ekonomiden kaynaklanan işletmelerde bile, birim başına üretim maliyetlerinde düşüşle, yeni usullerin, yeni örgütlenme yöntemlerinin uygulamaya konmasıyla ve yeni ürünlerin yaratılmasıyla –yani, önceki sanayi devrimleri sırasında gözlenmiş olan her şeyle– ifade bulur.

"Solow paradoksu"ndan[2] uzun süre söz edildi. Solow, 1995 yılında şunu söylüyordu: "Bilgisayarlar her yerde, ama üretkenlik istatistiklerinde yoklar." Gerçekten de, 1980'den 1995'e kadar, Amerika Birleşik Devletleri'nde üretkenlik yılda ancak % 1 arttı. Buna karşılık, 1995'ten beri % 2,6 artmaktadır. Aktif nüfusun yapısı bile bundan etkilenmiş durumdadır, çünkü bu olgu, hizmet sektöründe önemli miktarda yeni istihdam oluşumuna yol açmıştır.[3]

Yeni ekonomi işletmelerinin iki grupta sınıflandırılabileceği genel olarak kabul edilir: işletmelere hizmet veren *B to B (business to business)* işletmelerle geniş kitleye hitap eden *B to C (business to consumer)* işletmeler. Bilgisayarın ve evlerde internet kullanımının yaygınlaşması, böylece, yeni ihtiyaçlar yaratarak ve bu ihtiyaçları karşılamaya yönelik yeni işletmelerin doğuşuna yol açarak tüketim tarzlarını ve aynı zamanda da yaşam tarzlarını derinden değiştirme eğilimi göstermektedir. Yine de, unutmayalım ki, "ağ etkileri"ne rağmen, bu işletmeler, yatırımlarını finanse etmek ve yeni ser-

2) MIT'de profesör, Nobel Ekonomi Ödülü sahibi.

3) Bu sürecin canlı bir analizi Daniel Cohen (1999) tarafından yapılmıştır.

mayeler çekmek için pozitif bir yarar marjı ortaya çıkarmaya onları zorlayan ortak ekonomik yasaların dışında değillerdir.

Dolayısıyla, bu "sanayi devrimi"nin gerçekliği ve doğası karşısında ihtiyatlı olmak gerekir, çünkü bir gözlemci için, gözlerinin önünde cereyan eden uzun bir hareketi ortaya koymaktan daha güç bir şey olamaz. Bu hareketin gerçekliği belli olsa bile, algılanabilir etkiler yaratmak çok uzun zaman alabilir. Demiryolu ya da elektrik gibi önemli yeniliklerin yaygınlaşmasının çok uzun zaman aldığını ve bu işe girişmiş olan işletmelerin ölüm oranının yüksek olduğunu unutmayalım. Tek söyleyebileceğimiz, ekonomin tüm dallarını içeren çok önemli teknik yeniliklerin uygulanmasına tanık olduğumuzdur. Bunun bir Kondratieff çevriminin başlangıcı olması muhtemeldir. Yine de, heyecana kapılmayalım: Bir Kondratieff'in yükselen evresi bile çevrimsel dalgalanmalardan muaf değildir, bunlardan bazıları kurban olan işletmeler için ölümcüldür. Özellikle yeni ekonominin işletmeleri spekülatif kabarcıklara maruz kaldıklarından bunların da düzeltici hareketlere çağrı çıkarması zorunludur. Bu demektir ki, (Jugar tipi) geleneksel çevrimler teorisi önemli bir araştırma konusu olmaya devam edecektir.

Yenilik ve tekel. – Bu arada, Schumpeter'in daha 1942'de, *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi* adlı kitabında dikkat çekmiş olduğu, vurgulanmayı hak eden bir konu üzerinde duralım. Büyük yenilikler rekabetçi koşullarda doğar. Bununla birlikte, yeniliğe en elverişsiz şey, eksiksiz bir rekabet rejimidir. Yenilikçi firma, yeniliği ilk yapan kendisi olduğundan, berat ve unvanlar konusundaki yasaların verdiği avan-

taj sayesinde mümkün olduğunca uzun süreceğini sandığı tekelci bir ranttan yararlanmayı daima umar. Gerçekten de, Microsoft örneğinin gösterdiği gibi, bazı yeniliklerin yenilikçi firmaya pazar üzerinde egemen bir konum sağladığı da vakidir. Rekabet kendiliğinden yok olmaya yönelir.

İşte bu yüzden, pazar otoriteleri özellikle bu olgulara dikkat gösterir ve bu türden her durumda müdahale etmeye hazır beklerler. Dolayısıyla, günümüzde tanık olduğumuz gibi, büyük ve sık yenilik evresinde rekabeti koruyucu farklı kurumların programı son derece yüklüdür. Bir sonraki bölümde bunu göreceğiz. "Yeni ekonomi"deki yenilikçi firmalar rakipleri üzerinde tekelci bir avantaj elde etmeye çalışmaktadırlar kuşkusuz, ama bu onların yeniliklerinin kullanıcı firmalarda rekabeti yoğunlaştırma özelliği taşımasını engellemez. Bu rekabet, yine de, eksiksiz bir rekabet olmayacaktır; sermayenin yoğunlaşma olgusu nedeniyle, tekelci ya da oligopolistik bir rekabetin söz konusu olması fazlasıyla muhtemeldir.

Ana hatlarıyla betimlenmiş olan süreçlerin kapitalizmin özelliği olduğu, başka hiçbir sistemde bunların ortaya çıkmasının ya da cereyan etmesinin mümkün olmadığı fark edilecektir. Gerçekten de, bu süreçler, Schumpeter'in (1942) "yaratıcı yıkım" olarak adlandırdığı şeyle birlikte görülür. "Yaratıcı yıkım", yüz binlerce istihdamın aniden yok olmasına yol açan, aynı zamanda aynı sayıda ya da daha fazla miktarda yeni istihdam yaratılmasını sağlayan bir tür ekonomik felakettir. Bu, ancak ekonomi yüksek esneklik düzeyine sahipse, dolayısıyla hızlı bir adaptasyon kapasitesindeyse ve rekabet koşullarına uyuluyorsa mümkün olabilir;

oysa ki, Sovyetik türdeki ekonomilerde işletmeler ölümsüzdü. Biz burada kapitalizmin kökenlerinden itibaren açıkladığımız özelliklerle karşılaşıyoruz: işletme özerkliği, rekabetçi pazarlar, esneklik, dışa açılım. Bu saptamanın mantıki sonucuysa, dünya çapındaki rekabette en iyi konuma sahip ülkelerin özellikle bu nitelikleri en yüksek düzeyde temsil edenler olduğudur.

Dışa açılma, hudutları aşıp geçen akımlardan anlaşılır; bu akımlar metaları ve hizmetleri kapsamaktadır. Gerçekten de, artık Dünya Ticaret Örgütü'nün (WTO) eylemine uygun düzenlenen GATT anlaşmaları, en sanayileşmiş ülkelerin koruyucu bariyerlerinin parçalanmasına varmaktadır. Sermaye akımları ve diğer parasal transferler öylesine artmıştır ki gündelik mali işlemler (ve bunlardan türeyen ürünler üzerindeki işlemler) günümüzde, kelimenin tam anlamıyla, ticari işlem tutarının, yani hizmetler ve mallar üzerindeki gündelik işlemlerin yaklaşık elli katını temsil etmektedir. Özel bir durum olan göçmen akımını bir yana bırakalım. Geriye enformasyon akımı kalmaktadır. Bunlar için uzam ve zaman diye bir şey artık söz konusu değildir, çünkü ışık hızına yakın bir şekilde yer değiştirmektedirler!

Mali pazarların rolü. – Ekonomilerin bu şekilde birbirlerine açılması, mali pazarların, yani değerli kâğıt borsalarının rolünün büyümesine yol açtı. Gerçekten de, artık giderek büyük firmalar yatırımlarını finanse etmek için gereksinim duydukları fonları, pazarlara bir çağrıyla (sermaye artırımı ya da tahvil emisyonu yoluyla) sağlamaktadırlar. Mali pazarlar birbirleriyle bağlantılıdır ve bunların özelliği mal ve hiz-

met pazarlarından çok daha istikrarsız olmalarıdır. Gerçekten de, bunlar kanaatlerin pazarıdır: Pazarlığı yapılan değerlerin gelişimi üzerine borsa işlemcilerinin öngörülerine bağlıdırlar ve bu öngörülerin içkin bir dayanıksızlığı ille de vardır. Zaman alan ve bir kez gerçekleştiğinde bir tür geri dönüşsüz nitelik, dolayısıyla atalet gösteren sınai işlemlerinden farklı olarak, işlemcilerin herhangi bir değerli kâğıda yatırım yapmaları ya da ondan vazgeçmeleri anında gerçekleşir. Bu pazarlardaki işlemler, işlemcilerin körü körüne davranışlarından etkilenir. Mali kabarcıkların oluşumu ve sönmesi bu davranışla açıklanır. Pazar ekonomileri, bu nedenlerle, belirgin bir uçuculuk edinir: Bu ekonomiler hızlı dalgalanmalara tanık olur ve ekonomilerin karşılıklı uluslararası bağımlılığı bu dalgalanmaları büyütür. 1929, 1987 ve 2001 krizleri sırasında bu durum gayet iyi görülmüştür. Ekonomik çevrimler ekonominin finansallaşmasından hiç olmadığı kadar etkilenir: tezahür ettikleri uzam tüm gezegen olur.

Ekonominin küreselleşmesi çağdaş kapitalizmin başat unsuru olmuştur.

III. Bölüm

KAPİTALİZM VE İKTİDARLAR

Tarihsel eskiz, kapitalizmin toplum içindeki belli bir iktidar yapısına sıkı sıkıya bağlı olduğunu saptamamızı sağlar. Bu sistemin doğumu ve gelişimi, gerçekten de, politik iktidarın yapısında önemli bir değişime bağlıydı. İlk bakışta, bu iktidarlar yapısını, bir yandan ekonomik iktidar sahiplerini, yani kapitalistlerle işverenleri, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olanları ve diğer yandan emekçileri, ücretlilik ilişkisi çerçevesinde işverenlerine tabi olanları karşı karşıya getiren şey olarak nitelemeye yöneliriz. Öz olarak Marx'ın bakış açısına denk düşen bu şema, politik iktidarın asıl iktidar karşısında, yani servete ve sermaye sahipliğine imkân tanıyan iktidar karşısında silinmesini içerir.

Feodal düzenden kapitalizme geçişin, derebeylik iktidarlarının yerine tüccarların iktidarının geçmesinden ibaret olduğunu belli ölçülerde saptayabildik. Bu özgürleşme sürecinde burjuvaların, genellikle, büyük feodallerin aleyhine kendini gösterme eğiliminde olan merkezi iktidara –örneğin Fransa'da krallık iktidarına– dayandıkları gözlemlenir.

Bu ilişki elbette iki yönlüdür, çünkü krallık iktidarı da, çoğu zaman, fazlasıyla ele avuca sığmaz ve ihtiraslı olan vasallarla mücadele etmek için burjuvaların desteğinden yararlanmıştır. Bununla birlikte, tüccarlar da, boyunduruğu altında bulundukları eski aynî yükümlülüklerin yerine parasal yükümlülükleri geçirerek feodal sultadan kurtulabilmişler ve bir güç oluşturabilmişlerdir. Kısacası, onlar da kendi özgürlüklerini satın almışlardır. Başka deyişle, toplumun parasallaşması, Schumpeter'in (1918) *Steuerstaat*, yani vergi devleti olarak adlandırdığı şeyin ortaya çıkışına bağlıydı.

Haçlı seferleri vesilesiyle görmüş olduğumuz gibi, askeri operasyonların ve silahlanmanın artan masrafları vergi devletine bu geçişi gerekli kıldı. Politik iktidarların köklü bir şekilde yeniden-dağılımı da buna eşlik etti. Gerçekten de, yeni politik varlıklar oluşmuştu. Eski senyörlükler buralarda prenslik, dukalık, krallık ve kent-devletler biçiminde bir araya gelmişti. Egemenlik alanlarının genişlemesinin ilk evrelerine özgü ölçek ekonomilerinden de bir anlamda yararlanılmıştı. Bu yapılar artık vergi gelirleriyle yaşıyorlardı. Bir yandan da, pazar ekonomilerinin bile varlığı için vazgeçilmez olan krallık hukuku görevlerini yerine getirmeye doğallıkla koyulmuşlardı. Zaten, onların meşruiyetlerinin temelini oluşturan da bu krallık hukuku görevlerinin uygulanmasıydı.

Yerel politik iktidarların başlangıçta Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından gelen genel güvensizliğe çare bulmak için oluştuğunu hatırlayalım. Demek ki, politik iktidarların görevi, her şeyden önce, kişilerin ve malların güvenliğini sağlamaktı, başka deyişle, kendi otoriteleri altındaki topraklar üzerinde *kamu düzenini* tesis ederek homojen ekono-

mik uzamların oluşturulmasıydı. Bu krallık hukuku görevlerinin nelerden oluştuğunu daha yakından göreceğiz. Böylelikle, yerleşmiş olan pazar ekonomisi sisteminin ekonomik ve politik içerimlerini ortaya koyabilecek durumda olacağız.

Krallık hukuku görevleri

Bunlar öncelikle bireyleri olası şiddetten koruyarak yaşamlarının ve mallarının güvenliğini sağlamaktan ibarettir. Feodal düzenin temeli bu olduğu gibi, bütün politik toplumların temeli olmaya da devam etmektedir. Bu şiddet içeriden gelebileceği gibi dışarıdan da kaynaklanabilir. İç tehlikeler, tek başına ya da çeteler halinde hareket eden haydutların ya da katillerin denetimsiz eylemine bağlıdır. Dış tehlikelere gelince, barbarların ya da yabancı orduların istila veya saldırıları halkı tehlikeye atar. Halkların korunması, demek ki, onların savunmasını sağlamak amacıyla silahlı kuvvetlerin varlığını gerektirmektedir; aynı zamanda, iç düzeni sağlamak için ve özellikle yolların ve diğer ulaşım imkânlarının korunması amacıyla bir polis gücünün ve bir adli yargıç topluluğunun varlığını da gerektirir.

Max Weber'e göre politik güç "meşru zor tekeli"ne sahipti ve politik güç özellikle bu tekeli finanse etmek için vergi, ödenti ve narh topluyordu. Kamu gücünün bu yetkilerine "para basma" iktidarı da ekleniyordu. Gerçekten de, ticari işlemlerin artık trampa yoluyla aynî olarak yapılmadığı ve krallık hukuku görevlerinin finansmanı için gerekli katkının parasal olarak gerçekleştiği parasallaşmış bir top-

lumda, sahte para emisyonu ve kullanımı suç olduğundan, kamusal bir otoritenin dolaşımdaki madeni paranın niteliğinin garantörü olması şarttı. Parasal iktidar, demek ki, egemenlik yetkilerinin ayrılmaz parçasıydı. Günümüzde bile, statüsü ne olursa olsun ve devlet karşısında ne ölçüde bağımsız olursa olsun, merkez bankasının ilk görevi paranın iç değerini, yani fiyat istikrarını garanti etmektir.[1]

Bu durumda bir soru gündeme gelir: İktidarın suistimaline ve kamu gücünün uygulayabileceği keyfiyete karşı uyrukları kim koruyacaktır? Politik felsefenin en eski sorularından biri olan[2] bu sorun bizi '*hukuk devleti*'nin doğasını incelemeye yöneltmektedir...

Hukuk devleti

Hukuk devletiyle kastedilen, anayasal olarak, yürütme iktidarının, yani devletin görevinin *hukuku* oluşturan kurallar bütününe saygı duymak olduğu bir durumdur. Bu kurallar, tüzel ve özel kişilerin karşılıklı yetkilerinin kapsam ve sınırlarını tanımlar. Kısacası, bunlar, toplumsal ilişkiler bütününün sınırlarını çizmesi gereken oyun kurallarıdır. Bunlar kamusal, yani herkes tarafından bilinir olmak zorundadır. Dolayısıyla, falanca durumda kamu gücünün konumunun ne olacağını herkesin önceden bildiği bir enformasyon

1) Aslında, parasal düzlemde federal türde bir yapı olan Avrupa Birliği çerçevesinde, bu rolü artık Avrupa Merkez Bankası oynamaktadır.

2) Roma'nın ünlü sözünü hatırlayalım: "*Quis custodiet ipsos custodes?*" (Bekçileri kim gözetleyecek?)

sistemi söz konusudur. Bu anlamda, keyfiyetin ilk nedeni ortadan kaldırılmış olur.

Bu kurallar site üyelerine kendi mallarına sahip olma özgürlüğünü, aynı zamanda da yaşamlarını sürdürmeleri ve uygun gördükleri kararları almaları için gereken işlemlere girişme gücünü sağlama iddiasındadırlar. Bu kurallar, elbette ki, bir toplumu evriminin verili bir anında niteleyen ahlaki ya da dinsel anlayışları yansıtmaktadır. Önemli olan şey, bu kuralların herkese dayatılması, belli bir istikrara sahip olmaları ve sitenin temel değerlerine saygı göstermesi koşuluyla herkesin kendi yaşamını dilediğince sürdürme özgürlüğünü herkese bırakmasıdır.

Böylece, hukuk kuralının iki temel özelliğinin ortaya çıktığını görmekteyiz: Yasanın kamusal niteliği gereği şeffaflık ve ikincillik. Bu sonuncu nokta, devletin insan yaşamının her yanına keyfince yön vermemesi gerektiği, ama yalnızca kendisinin bir şey yapabildiği alanlara, yani krallık hukuku görevlerinin yerine getirilmesiyle ilgili alanlara müdahale etmesi gerektiği anlamına gelir. Geri kalanındaysa, bireylerin özgürlüğü yalnızca tüketim malları üzerinde değil, aynı zamanda üretim malları (topraklar, hammaddeler, donanım, her türden sermaye)[3] üzerinde de mülkiyet haklarının kurumlaşmasıyla sağlanır. Bu özgürlük, doğası ve uygulanması yasa, yargıçlar ve polis tarafından tanımlanmış ve güvence altına alınmış olan sözleşmelerin özgürlüğüyle de sağlanır. Hukuk, evrimleşerek, kendi eylem alanını genişletti. Zayıf

3) İnsan ve yurttaş haklarını dile getiren Fransız anayasasının giriş bölümünde mülkiyetin "ihlal edilemez ve kutsal bir hak" olarak ifade edildiğini hatırlayalım.

konumda olanların en güçlülerin kurbanı olma riski içinde oldukları keyfiyete karşı korunması gerektiği artık kabul edilmiştir. Böylece, XIX. ve XX. yüzyıllarda herkese çalışma hakkı doğmuş ve gelişmiştir. Bu hak sendika kurumunu özellikle onaylamış ve çerçevesini çizmiştir.

Böylece, pazarların bile var olması için gerekli olan kamu hukukuyla özel hukukun yargı iskeletinin oluştuğunu görürüz. Eğer bu iskelet olmasaydı öyle bir belirsizlik kendini gösterirdi ki karar vericiler ellerini kollarını bağlı bulurlardı ve ötekiyle ilişkileri içeren ya da sonuçları uzun veya orta vadeye uzanan kararları tartışma konusu eden işlemlere girişmeleri imkânsız olurdu. Bu demektir ki, hukuksal yapının olmadığı durumlarda pazar ekonomisi kavramının bile bir anlamı olmaz.

Yine de, düşünmeye devam etmemiz gerekir, çünkü devlet keyfi bir iktidarın toplum üzerinde uygulanmasını engellemek amacıyla yasalar bütününe tabi olduğundan, şu ana dek krallık hukuku görevlerinin gerekliliğini hatırlatmaktan başka bir şey yapmadık. Bununla birlikte, yasaların toplumun ihtiyaçlarına uygun olmasını, başka deyişle ne barbar ne de saçma olmasını kim garanti edecektir? Modern toplumları niteleyen *demokrasi* kavramının burada ortaya çıktığını görürüz.

Sitede demokrasi

Demokrasiyi, etimolojisine uygun olarak, halkın iktidarını sağlayan politik rejim olarak tanımlamamız yetmez; bu iktidarın doğasını da belirtmemiz gerekir. Yönetilen halkların yönetenler üzerinde bir denetim gücü uygulama kapasitele-

rinden ibarettir bu. Politik bilim, doğrudan demokrasiyle temsili demokrasiyi ayırt etmeye bizi artık alıştırdı. Doğrudan demokrasi, esasen, bunu öne çıkaran ülkelerde, referandum yoklamalarıyla uygulanır. Bununla birlikte, modern demokrasilerin neredeyse tümünü niteleyen şey, özellikle *temsili* demokrasidir: Yurttaşlar parlamentodaki temsilcilerini seçerler. İşleyiş ilkesi, bir hükümetin sorumluluğunun –parlamenterler de düzenli olarak seçmenlerin onayına tabi kılındığından– yurttaşları temsil eden parlamenter meclisler tarafından ortaya konması gerektiği fikrine dayanır.[4] Parlamento üyelerinin öneri gücü vardır, ama aynı zamanda hükümetin eylem ya da projeleri üzerinde denetim gücüne de sahiptirler, bu hükümetin yaptığı önerileri kabul ya da reddederler veyahut hükümeti devirmeyi tercih ederler. Şunu da hatırlayalım ki, ilk ortaya çıktığı andan itibaren parlamentonun işlevi bütçeyi oylamaktı; böylece, parlamentonun hükümet üzerinde uyguladığı denetim yalnızca politik değil mali de oluyordu.

Dolayısıyla, bu politik sistemin içerdiği iki gerekliliğin, yani sorumluluk ilkesiyle şeffaflık ilkesininortya konduğunu görmekteyiz. Hükümet, parlamento karşısında, dolayısıyla seçmenler karşısında kendi eylemlerinden sorumludur ve idaresinin hesabını vermeye her an çağrılabilir.[5] Şeffaflık ilkesine gelince, hükümetin bu kontrolun fiilen uygulanması için gereken tüm bilgileri parlamentoya sağlamasını ve parlamentonun kararlarının da kamuya açık olmasını

4) Babadan oğula aktarılan meşruti monarşiden farklı olarak, cumhuriyetçi bir rejim örneğinde, devlet başkanı, doğrudan ya da dolaylı genel oyla seçilir. Dolayısıyla, o da seçmen kitlesinin tercihine düzenli olarak tabi kalır.

5) İngilizce'deki *accountability* terimi bu fikri gayet iyi açıklamaktadır.

gerektirir. Bu mülahazalara, yasaların yansız uygulanmasını, hatta yasaların anayasaya uygunluğunu garanti etmeye yönelik bağımsız bir yargı gücünün varlığını da eklersek, demokrasinin terazi kollarının *(checks and balances)* oyunundan oluştuğunu, dolayısıyla, bütün olarak, yurttaşları denetimsiz ve keyfi bir iktidara karşı koruma iddiasında olduğunu görürüz. Bu sistemin mantığı daha 1690'da John Locke'da, ardından da 1748'de Montesquieu'de kuvvetler ayrılığı ilkesiyle ifade bulmuştur.

Kapitalizm ve demokrasi. – Bizim konumuz açısından bu mülahazaların önemi, tanımlandığı şekliyle demokrasinin ilkelerinin tüm *ekonomik* işlemcilere dayatılmış olmasından –yoksa hiçbir pazar ekonomisi işleyemez– kaynaklanmaktadır. Gerçekten de, pazarlar için istikrarlı ve herkese açık kamusal bir oyunun kurallarını oluşturan şey demokrasidir. İşlemciler, ister bireyler olsun ister işletmeler, yaptıkları sözleşmelerin kurallarına ve tabi oldukları bütçe yükümlülüklerine uymaları anlamında sorumludurlar; eğer bu sorumluluklarını yerine getirmezlerse, hukuki cezalara çarptırılabilirler, iflas edebilirler ya da bağımsızlıklarını yitirebilirler. Nihayet, bizzat rekabet kavramının şeffaflığı, yani mümkün olduğunca hızlı ve eksiksiz bir bilgiyi içerdiğini hatırlayalım. Arz ve talep yasasının kapitlizmle eştözlü olduğunu gözlemlersek, bunun anlamı, kapitalizmin özellikle iktidarlar ve karşı-iktidarlar bütününden oluşmuş olduğudur. Kısacası, pazar ekonomisi, politik demokrasinin de temeli olan ilkelerle işleme iddiasındadır. Demokrasiyle kapitalizm arasındaki bağ bununla sınırlı değildir.

Gerçekten de, halkın egemenliği kavramına ekonomik düzende tüketicinin egemenliği kavramının denk düştüğünü de saptayabiliriz: Son çözümlemede, bir mal ya da hizmet ancak tüketicilerin hissettikleri ihtiyaçlara denk düşüyorsa pazara sürülebilir, dolayısıyla üretilmeye devam edilebilir. Aynı şekilde, nasıl ki politik demokrasiye dayalı sistemlerin görevi yurttaşları her türden diktatörlük biçimine karşı korumaksa, benzer biçimde, pazar ekonomisinin de tüketicileri ve işletmeleri tekelci uygulamaların oluşturduğu bu ekonomik diktatörlüğe karşı koruması gerektiğini saptarız. Ulusal ya da uluslararası rekabet hakkının görevi özellikle bu korumayı sağlamaktır. Gerçektende, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Federal Trade Commission veya Fransa'daki Rekabet Meclisi ve Avrupa Komisyonu'ndaki genel rekabet idaresi gibi örgütlerin görevinin, "egemen konum suistimalleri"ni engellemek, aynı zamanda, işletmeler arasında imzalanabilecek anlaşmaları, dahası hükümetlerin suistimal edici müdahalelerini, –örneğin sübvansiyonlarla– rekabet oyununu bozan tüm pratikleri önlemek olduğunu hatırlayalım. Dünya Ticaret Örgütü de pazarlara yönelik bu polisliği dünya çapında yaymayı hedeflemektedir.

Demokrasi kavramıyla kapitalist sistem arasındaki yakınlık daha öteye de çekilebilir, çünkü analizi işletmenin iç işleyişine kadar nüfuz ettirebiliriz.

İşyeri idaresi

İngilizce'deki '*corporate governance*'dan –başka deyişle, ortaklığa dayalı işletme yönetimi– alınma bu deyim, çağdaş

işletmelerin tavır ve yapılarının incelenmesinde artık sık rastlanan bir tartışma teması oluşturmaktadır. Borsada kotalandırılmış şirketlerle hissedarlar arasında, hatta bütünüyle mali pazarlarla[6] kurulan ilişkileri belirtir. "İdare" teriminin kullanımı keyfi değildir, çünkü kotalandırılmış şirketlerde yürürlükte olan uygulamalarla parlamenter demokrasilerde öne çıkan politik uygulamalar arasında olması açıkça arzulanan bir yakınlaşmayı içerir.[7] İyi bir idarenin ilkelerinden söz edildiğinde genellikle anılan özellikler nelerdir? Bunlar, şeffaflık, sorumluluk ve son olarak da karar prosedürlerinin göz önünde olmasıdır. Bu son noktada, erişilmek istenen ideal şudur: "bir hissedar – bir temettü – bir oy".

Büyük mali pazarların denetimi altında ve dışa açık işletmeler söz konusu olduğu ölçüde bu ilkeler pratik bir kural olma eğilimi gösterir. New York Stock Exchange bu konuda özellikle önemli bir rol oynar; öyle ki, milliyetleri ne olursa olsun büyük işletmelere pratikte Amerikalılar'a özgü mali enformasyon ve idari normlar dayatılmaktadır. Bu bakış açısında yöneticilerin sorumluluğu kalıcı biçimde ortaya konmuş olur, hissedarlara verilen enformasyonun niteliği mali analistler tarafından dikkatle gözlenir ve not edilir; nihayet, şirket ve hisse satın alma gibi her türden prosedürle azınlık hissedarlara hakkaniyetli bir uygulama sağlanmaya çalışılır.

6) "İdare" sözcüğünü kullanmaya devam ederken, "yönetim" terimini de yalnızca politik ve kurumsal alanlarda kullanacağız. Şunu da ekleyelim ki, birçok ülkede, iyi idare kavramının kullanım alanı ücretliler, özellikle kadrolarla yönetim arasındaki ilişkilere kadar uzanmıştır.

7) Krş. P. Nothomb ve J.-N. Caprasse (1998).

Bu genel bir olgudur; tüm Batı Avrupa ülkelerindeki kotalandırılmış işletmeleri etkiler.[8] Gerçekten de, işletmelerin finansman tarzlarında derin bir dönüşüme bağlıdır: İşletmeler, banka finansmanından borsa finansrnanına geçmişlerdir, böylece büyük işletmelerin banka alacaklarının hareketlendirilmesi banka kredisine başvurunun yerini almıştır. Belli büyüklükteki bir işletme, hisse senedi emisyonu aracılığıyla sermaye artışına giderek kendi fonlarını büyütebilir. Bu durum, işletmenin belli başlı mali kurumların (bankalar, sigorta şirketleri, mali analistler) daimi yargısı altına yerleşmesini gerektirir; dolayısıyla, işletmeler, büyümelerinin her bir evresini mali pazarların gerçek bir incelemesine tabi kılmak zorundadır ve bu mali pazarlar artık dünya çapındadır.[9]

Bundan böyle, mali pazarların onayının işletmeler için, öncelikle de idare meclisi koltuklarının bir bölümünün hissedar mali grup temsilcilerinin elinde bulunduğu işletmeler için yaşamsal önemde olması anlaşılır bir şeydir. Küreselleşme işleyen bir süreç olduğundan, genellikle yabancı olan bu gruplar, o zamana dek izlenen politikanın sonuçlarından hoşnut kalmadıklarında mevcut yönetici ekibi azledebilir ve yerine başkasını getirebilir. İkinci olarak, pazarların hoşnutsuzluğu, borsada kotalandırılan hisse kurlarının düşüşüyle sert bir karşılık bulabilir; hissedarlar hesap sormakta haklı olduklarında bu çok ciddi bir olay olabilir, dahası, büyük

8) Fransız işletmeler, Amerikalı ve Britanyalı meslektaşları karşısında işletim tarzları bakımından hâlâ geridirler, ama içinde yer aldıkları dünya çapındaki rekabet onları zorunlu olarak bu kurallara uyumlu olmaya zorlayacaktır.

9) Paris'te CAC 40'ta kotalandırılmış hisselerin % 43'ü yabancı yatırımcıların elindedir.

şirketler dünya pazarlarının özelliği olan büyük işlemler sırasında hisse arzı ve mübadelesi yoluyla şirket satın almalara ya da kaynaşmalara kalkışır; kendi senetlerinin değer yitirdiğini görmek, manevra kapasitelerinin ciddi olarak azalmasına denktir.

Bu gelişmenin Avrupa'da nispeten yeni olduğunu saptayalım. Ortaklığa dayalı işletmeler, idari meclislerinin iç içe geçmesinden –bu durumda, genellikle meclis üyesi olan kişilerle ortalıkta boy göstermekle yetinen kişiler aynıdır– tercihli oya dayalı hisse emisyonuna –bunun tahsis edilmesi geniş kamuoyunun bilmediği gizemli kurallara bağlı olur– kadar varan binlerce yöntemle kendi küçük hissedarlarının fiili denetiminden uygulamada kurtulmaya çalışmaktadırlar. J. K. Galbraith'in 1967 yılında *tekno-yapıların* en büyük sınai ve mali gupların yönetiminde oynadığı rolü vurgulamış olması nedensiz değildir. O zamandan bu yana, mali pazarların önceliği tekno-yapıların yerini almak üzeredir.

Yanılmayalım, yapmış olduğumuz gözlemler ekonomik arenanın bir demokrasi modeli olduğu, ekonomik ve mali işlemcilerin kusursuz erdem örnekleri oldukları anlamına gelmemektedir. Dahası, ne politik çevreler ne de mali pazarlar ahlakçılarla doludur. New York ya da Paris kadar önemli mali piyasalarda dedikodu konusu olmuş olan son dönem skandalları (başkalarının yanı sıra, Enron, Andersen, Crédit Lyonnais, Vivendi, Elf) bunu göstermiştir. Farklı piyasalardaki işletme yöneticilerinin ve mali kurumların davranışlarında etik kaygılara giderek daha sık vurgu yapılması tesadüfi değildir. Bizim analizimizin söylemek istediği şey, pazar ekonomisi ilkeleriyle politik demokrasi ilkeleri arasında bir

esin, hatta yapı akrabalığı olduğudur. Bu akrabalık, özellikle de Hayek (1944) tarafından uzun süredir vurgulanmaktadır ve iki yönde işlemektedir: Nasıl ki bir pazar ekonomisi uzun vadede totaliter bir politik sistemle bağdaşmazsa, aynı şekilde, merkezi bir ekonomi de politik demokrasinin yok olmasına yol açar.[10] Aslında, bağ öyle sıkıdır ki girişilen yükümlülüklere saygıdan kaynaklı güven üzerinde yükselen belli bir ekonomik etiğe ekonominin failleri uymak zorundadır; aksi takdirde sistem işleyemez. Şunu da saptamak gerekir ki, eski politik demokrasiler sapmadan muaf değildir, hatta ahlaki çürüme gibi namussuzluklardan da muaf değildirler. Önemli olan, bu tutumların istisnai özelliklerini korumaları, suç olarak kabul edilmeleri, denetim ve cezalandırma sistemlerinin etkili olmasıdır, ki bunu bile gerçekleştirmek çok güçtür.

Tasavvur edilebileceğinden çok daha güç bir sorun söz konusudur. 2001 yılına dek oluşmuş mali kabarcığın sönmesi sırasında bu güçlük özellikle ortaya çıkmıştır. Batılı bazı büyük şirketlerin, hesap tutmada ve mali iletişim yöntemlerinde ciddi kuralsızlıklar işlemiş oldukları gerçekten de saptandı. İdare meclislerinin sahip oldukları sanılan rolü oynamadıkları ve üyelerinin taşıdıkları vekilliklerin uygulanmasına gereken hassasiyeti ve gayreti göstermedikleri ortaya çıktı. Denetmenler ve denetleyici firmalar, hatta kimi zaman notlandırma ajansları, bağımsızlıklarının tartışma konusu

10) Kapitalist ülkelerde diktatörlüklerin kurulduğunu ama pazar ekonomisinin ortadan kalkmadığını kuşkusuz gördük. Bunun en çarpıcı örneği Nasyonal-Sosyalist Almanya'dır. Bununla birlikte, bu rejimin ancak on iki yıl sürdüğünü belirtmek gerekir. Bu durum onun istisnai niteliğini doğrulamaya yardım eder.

edilebileceği durumlara düştüler. İşin içindeki yöneticiler üzerinde suç ortaklığı kuşkularının ağır bastığı çıkar çatışması durumları bile söz konusu olabildi. Kimi zaman akıl almaz boyutlarda olan ya da işletmenin sonuçlarının tersi yönde (yükselerek) gelişen, üst düzey yöneticilerin ücretlendirilme tarzı ve ücret tutarları sert eleştirilere konu oldu. Bu durum, Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu gibi Fransa'da da mali pazarların işleyişini düzeltmek ve sistemin işleyişi için zorunlu olan güven ortamını yeniden tesis etmek için önemli reformların yolda olmasını açıklamaktadır. Bu zorunlu temizliğe işletmelerin ve pazarların tüm iç denetim sistemi tabi kılınmalıdır. Aynı zamanda, iş etiğine hak ettiği değeri tümüyle yeniden kazandırmak gerekir. Uzun süre, bu etiğin kendiliğinden geleceğine inanılmıştı.

İktidarların şeffaflığı, dengesi ve hukuka tabi olması talepleri ekonomik dünyaya da politik dünyaya da uygulanmalıdır. Demokrasiyle kapitalizm arasındaki sıkı ilişki böylece vurgulanmış olur.

IV. Bölüm

DEVLET VE PAZAR EKONOMİSİ

Hiçbir pazar ekonomisinin, insanların faaliyetinin sınırlarını belirlemek ve kişiler arasında uygar ilişkiler kurmak için bir devletin daimi varlığından vazgeçemeyeceğini gördük. Ekonomik buyrukların bile ötesinde, politik toplumların temellerine bağlı olan nedenlerden dolayı bu böyledir, çünkü hukuk kuralının başatlığı ancak devlette uygulanır görünmektedir. Bununla birlikte, neyin nasıl okunması gerektiğini bilmek için, eyleminin değişik biçimleri ne olursa olsun, devletin ekonomide yerine getirmesi istenen farklı işlevleri tanımlamak ve sınıflamak gereklidir. Gerçekten de, kapitalist ülkeler birbirine benzer biçimde işlemekten uzaktır. Devlet müdahalesi, her bir ülkenin tarihine özgü tikel durumlara bağlı olarak yapısı ve yoğunluğu değişen tarzlarda uygulanır. Gözlem bizi asla sosyalizmin ve kapitalizmin katışıksız biçimleriyle karşı karşıya getirmez: bu iki terim bir yelpazenin uçlarıdır. Dolayısıyla, farklı ülkelerin başvurdukları müdahale yöntemlerini sınıflandırmamız gerekmektedir.

Devletin ekonomik işlevleri

Amerikalı ekonomist Richard Musgrave (1979) kapitalist sistemde devletin üç temel ekonomik işlevi olduğunu saptamıştır: mali yardım işlevi, yeniden dağıtım işlevi ve istikrar sağlama işlevi. Bunları kısaca gözden geçirirken devletin bu eyleminin yol açtığı güçlükleri de inceleyeceğiz. Bu güçlükler, özellikle, tüm faaliyetler gibi devletin faaliyetinin de bir maliyeti olmasından kaynaklanır. Devlet esasen ticari olmayan sektörde faaliyet göstermektedir. Oysa, asla unutmamak gerekir ki, ekonominin geri kalanını yaşatan işletmelerdir, başka deyişle ticari sektördür, çünkü sonuçta insanların tükettiği şeyler bunların ürettikleri mal ve hizmetlerdir. Hatta sosyal transferler bile, sonuçta, işletmelerin üretiminden başka bir şey değildir. Dolayısıyla, tüm servetin kaynaklandığı bu sektöre aşırı yükler bindirmemek için bilinçli olarak harcamada bulunmak gerekir.

Mali yardım işlevi

Bundan kastedilen şey, devletin üretici kaynakları tahsis faaliyetidir, yani üretim görevlerini kendi üstlenmesidir. Devletin üretimini oluşturan nedir? İktisat teorisi bize bunun kamu malları üretimi olduğunu öğretir: kamu mallarından kastedilen şey, bölünmezlik özelliği taşıyan ve bireylerin sahip olamayacağı mallardır; dolayısıyla, bunlar ya herkes içindir ya da hiç kimse için. Bu nedenle, bunları tüketenler (ya da kullanıcılar) rekabet durumunda değillerdir ve bu tür mallara erişmek kimseye yasaklanamaz (istisna-

sızlık ilkesi). Klasik örnekler, ulusal savunma, deniz fenerleri ya da kamu güvenliğidir. Bunlara eğitim ya da sağlık faaliyetleri de eklenir, ama devletin rolünün bunların finansmanını bütünüyle ya da kısmen sağlamakla sınırlanabileceğini de belirtmek gerekir.

Bu kamusal mallarının bazıları aşırı kullanıldığından güçlükler kendini gösterir. Örneğin, bazı ulaşım yollarının ya da bazı sanat eserlerinin kullanımı böyledir: Bu durumlarda, çoğu zaman, geçiş ya da giriş parası, daha genel olarak da kullanım hakkı alınır. Bu tür kamusal mallar özel kişilerce yapılamaz, çünkü bunları finanse etmek için gereken imkânlara kimse sahip olamaz: Özel şahıs olan bir üretici, gerçekten de, hizmeti kullanıcılara satarak ve fiyatın arz talep yasasına göre belirlenmesine izin vererek yatırdığı parayı telafi edemez.[1] Dolayısıyla, karşı karşıya olduğumuz durum, ticari olmayan hizmetlerdir. Bunların finansmanı ancak kolektif olarak yapılabilir ve her birine katkı da yalnızca vergi yoluyla mümkündür. Bu zorunlu finansman kaçınılmazdır; tersi durumda, "biletsiz yolcu"[2] olgusuyla, yani finansmanına katkıda bulunmadıkları bir hizmetin kullanımından yararlanan kişiler olgusuyla (bir otostopçunun ya da kaçakçının durumu) karşı karşıyla kalabiliriz.

Daha genel olarak, devletin mali yardım görevlerini yerine getirmesi, "pazarın eksikleri"nin dikkate alınmasıyla haklı gösterilir. Bu "kusurlar"dan anlaşılan şey, katışıksız ve kusursuz rekabet koşullarını gerçekleştirmede pazarı engel-

1) Bu arada, bu noktadaki uygulamanın çok değiştiğini ve "kamusal mal" üretimindeki çok sayıda faaliyetin başarıyla özelleştirildiğini belirtelim.

2) *Free rider* ya da "yasadışı yolcu" vakasıdır bu.

leyici müdahalede bulunan tüm olgulardır. Bölünmez olan şeylerin (bunlar arasında özellikle kamusal mallar yer alır), büyüyen ölçekli randımanların ve dışsal etkilerin durumunun genellikle bu olduğu kabul edilir. Artan randımanlar gerçekten de özel bir sorun oluşturur: Bu randımandan yararlanan işletmeler, çaplarını belirgin sınırlar olmadan büyütmeye teşvik edilmişlerdir, çünkü verili bir andaki optimal çaplarının daima altında kalırlar. Bu tür işletmeler çaplarını ve dolayısıyla pazar paylarını rekabet edilebilir olmaktan çıkarana dek büyütmeye teşvik edilmişlerdir. Sonuçta, karşımızdaki "doğal tekel"dir.

Diğer yandan, "dışsal etkiler"in varlığı da pazarın düzenlemekte yetersiz kaldığı bir güçlük yaratır. Bu "dışsal etkiler" adlandırmasından[3] anlaşılan şey, pazara uğramadan meydana gelen dolaysız etkileşimlerdir. Örneğin üretim ya da tüketim faaliyetlerine bağlı olduğu ileri sürülen kirletici emisyon (havanın ya da suyun kirlenmesi ya da ses kirlilikleri) durumunda olumsuz dışsal etkilerden söz edilir ve bu durumlara yol açanları ikna etmek için kamusal müdahaleye güvenilir (vergiler ya da cezalar). Tersine, olumlu (çevreye yararlı) dışsal etkilerle karşı karşıyaysak –eğitim ya da araştırma faaliyetleri gibi– sübvansiyonlar ya da çeşitli teşvikler yoluyla bunlar desteklenmeye çalışılır. Bu konularda oldukça ayrıntılı bakış açılarına sahip olmak gerekir; gerçekten de, birçok dışsal etki örneğinde, ilgili tarafların (örneğin kirletenlerle kirlenenler) tartışmasına ve bir uzlaşmaya varmasına izin vermek akıllıca olur. Bu uzlaşma *ipso facto* tarafların

3) *Dışsallıklar* olarak da belirtilir.

karşılıklı avantajlarına olacaktır, çünkü özgürce yapılmış bir pazarlık sonucu sağlanacaktır.[4]

Buna karşılık, rekabetçi sektörde üretim faaliyetleri, elbette, devletin yetkisi dahiline girmez. Kastettiğimiz, özellikle kişilere ya da işletmelere yönelik mal ve hizmet üretimidir: ulusallaşmış sektörlerdeki bazı işletmeler yalnızca ideolojik nedenlerle ya da politik pazarlık için buna girişirler. Örneğin, Fransa'da 1945 ve 1982'deki ulusallaşma dalgalarının durumu budur. Ayrıca, Avrupa'nın diğer ülkelerinde (Birleşik Krallık, Almanya, İspanya, İtalya, Portekiz) olduğu gibi Fransa'da da bu işletmelerin özelleşme eğiliminin 1980'li yıllardan bu yana çok net biçimde kendini gösterdiği fark edilecektir. Doğu ülkelerinde "reel sosyalizm"in bozgunu, "geçiş aşaması"nda oldukları söylenen bu ülkeler bu süreçte özgül güçlüklerle karşılaşsalar da, kamusal sektörlerin özel sektöre bu geri dönüş hareketine dair ek bir örnektir.

Bir tekelden yararlanan posta idaresi, kitle iletişim araçları, kamusal ulaşım ya da enerji üretim işletmeleri gibi "kamu hizmetleri" (*public utilities*) durumlarını ayrıca sınıflandıracağız. Bu konuda kimi zaman Fransa gibi bazı ülkelerde çok derinlere kök salmış, 1945'ten ve 1973'ten sonra ülkenin iki kez karşı karşıya kaldığı yeniden inşa ve telafi görevlerinde ve sanayileşmesinde –zaman zaman sanayi politikasının yerini tutarak– önemli bir rol oynamış tarihsel bir gelenek söz konusudur. Günümüzde eğilim artık bu faaliyetlerin özelleştirilmesi ya da en azından bunların pazarı reka-

4) Coase teoreminin (1960) öngördüğü durum budur. Coase 1991 yılında Nobel ödülü aldı.

betine açılması yönündedir. Bunun nedeni, bu işletmelerin kamusal karakterinden çok, yararlandıkları tekeldir. Söz konusu ülkelerin hükümetleri bu sürece farklı kararlılık düzeylerinde girişseler de, hareket birçok nedenden dolayı kaçınılmaz görünmektedir. İlk olarak, örneğin Avrupa'da, Avrupa Birliği'nin kuralları üye ülkelerin kendi pazarlarını rekabete açmalarını zorunlu kılmaktadır. İkinci olarak, bu işletmeler artık açık ekonomi koşullarında çalıştıklarından, girişme fırsatı bulacakları ittifaklarda ya da büyük pazarlıklarda eksiksiz bir hareket serbestliğine sahip olmaları gerekir ve bu manevra özgürlüğü onların sermayesinin açılmasını kaçınılmaz kılacaktır; böylelikle, kendi hisselerini bir yana bırakarak, yararlı olacağını düşündükleri şirket satın almaları finanse edebileceklerdir.

Pazar ekonomisine geri dönüşe yönelik bu büyük hareketler, eski kamusal işletmeler karşısında hükümetlerin uyanıklık göstermesini elbette engellemeyecektir. Bu işletmeler rekabetçi sektöre dahil olmalarına rağmen, gerçekten de, süreklilik ve genellik zorunluluğu sayesinde, genel çıkara uygun olan kamu hizmetlerindeki belli bir gelenekten vazgeçmemelerine dikkat etmek gerekecektir. Bu amaçla, yeni statüleri altında kamu hizmetleri yükümlülüğünü tanımlayacak şartnameyi dikkatle kaleme almak uygun olacaktır. Diğer yandan, kamusal ajanslar, çeşitli biçimlerde ve adlar altında, kullanıcıların güvenliğinin acil kârlılık kaygılarına feda edilmemesini güvence altına almayı görev edinecektir. Bu tür kurumların, serbest teşebbüs geleneğinin en fazla kendini gösterdiği Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerde bile var olduğunu belirtelim.

Yeniden dağıtım işlevi

Esasen kapitalizmin pazar ekonomisi ilkeleriyle işlediği kabul edilirse, bundan çıkan sonuç, üretim unsurlarının –ister emek olsun, ister donanım, hammadde ya da enerji– pazarlarda belirlendiğidir. Turgot (1766) ve Adam Smith (1776) bu ilkenin zaten farkındaydılar ve bunu kendi analizlerine dahil etmişlerdi. XIX. yüzyılın sonundan itibaren mikro-ekonomik analizdeki gelişmeler, üretici hizmetlerdeki talep işlevlerinin temelinin marjinal üretkenlik olduğunu kesin biçimde saptadı. Arz işlevlerine gelince, bunları açıklayan belli başlı değişkenler demografik unsurlarla eğitici yatırımlardır. Bu demektir ki, gelirlerin yapısı pazar mekanizmalarına uyar; dolayısıyla, gelirlerin '*ilk paylaşım*'ını[5] belirleyen pazardır.

İlke budur; bununla birlikte, gözlemlenen gerçeklik buna sadakat göstermez. Gerçekten de, gelirlerin oluşumunda arz ve talep yasasının katışıksız oyununa iki unsur dahil olur: birincisi vergi sistemidir; ikincisiyse, en gelişmiş ülkelerde yürürlükte olan sosyal güvenlik sistemleri bütünüdür. Bu iki tür müdahale, farklı yöntemlere göre işlese de, ortak bir toplumsal adalet kaygısına denk düşer. Gerçekten de, vergi sistemi, esasen kamusal harcamaların ve özellikle sosyal güvenlik sistemlerinin finansmanını sağlamayı hedefliyor olsa da, hedefi üst gelirlilerle alt gelirliler arasındaki eşitsizliği azaltmak olan, *dikey* denen bir yeniden dağıtım görevini de üstlenir. Bu amaçla gelir vergisini ve mülkten alınan bazı

5) Yani yalnızca üretim faaliyetlerinden (transferler hariç) kaynaklanan paylaşım.

vergileri (servet vergisi, veraset harcı, toprak vergileri, ferağ ve intikal harcı, artıdeğerden alınan vergiler) kullanır. Bu vergilerden bazıları tedrici oranlardadır.

Yatay yeniden dağıtımsa gelir dışı unsurlardan kaynaklanan koşullardaki eşitsizlikleri azaltmaya çalışır. Örneğin, hastalarla sağlıklılar arasındaki eşitsizlikler (sağlık sigortası), çocuksuz ailelerle yükümlülüğünde çocuk olan aileler arasındaki eşitsizlikler (aile yardımları), aktif vergi mükellefleriyle yaşlılar arasındaki eşitsizlikler (yaşlılık sigortası, emeklilik sistemi). Bu müdahale kimi zaman bir tür sigorta olarak, risklere karşı bir koruma olarak sunulur; "sosyal güvenlik" deyimi de bu karşılaştırmayı anıştırır. İkinci Dünya Savaşı ertesinde, Fransa'da sosyal güvenliğin kurulmasından önce, ücretliler güvence altında olmak için *sosyal sigortalar*a başvurmuşlardır. Fiili amacı sigortalı kişiyi yaşamın herhangi bir talihsizliğine karşı korumak olan sağlık sigortası durumu bir yana bırakılırsa, günümüzde öne çıkarılan kavramın risk değil, başlangıçtaki sigorta anlayışından uzaklaşan dayanışma ve sosyal adalet olduğu görülmektedir. Sigortayla dayanışma arasındaki ayrım yine de aşılmaz değildir; gerçekten de, çok sayıdasigorta işletmesinin dayanışmacı tarzda oluştuğu gözlemlenecektir, öyle ki, bu iki tür kaygı arasında gerçek bir akrabalık mevcuttur.

Farklı para yardımı kategorilerinin cevap verdiği önemli kaygılar, emeklilik, sağlık, aile, işsizlik ve yoksulluktur (ya da dışlanma). İşverenlerle ücretlilerin eşit katılımlı idaresine bağlı olan işsizlik yardımları bir yana bırakılırsa, alınan yardımlar hastalık sigortası, aile yardımları, emeklilik maaşları, son olarak da "sosyal *asgariler*" sıfatıyla yapılmaktadır (Fran-

sa'da bunların sayısı sekizdir ve işsizlik sigortası, konut yardımı vs. de bunlar arasındadır). Zaten bu nokta ciddi sorunların kaynaklandığı bir noktadır ve "işsizlik tuzağı" deyimi de bunu belirtir.

Gerçekten de, asgari ücret yasasının (SMIC) zaten bulunduğu Fransa gibi bir ülkede,[6] işsizlik parasından her yararlanan, kendisine asgari ücrete yakın düzeyde ücretli bir iş önerildiğinde bunu kabul etmeye yanaşmaz, çünkü işsizken kendisine verilen tüm sosyal *asgarilerini* (konut yardımı, yükümlülük altındaki çocuklar için artış vs.) derhal kaybedecektir. Demek ki, burada gerçek bir sorun vardır. Bu sorun genellikle emek pazarındaki katılığı oluşturan etkenlerden biri olarak görülür; keza Fransa'daki yapısal işsizliğin önemini de kısmen bu açıklamaktadır. Söz konusu kişi daha yüksek ücret koşullarına kavuştuğu ölçüde azalacak olan bir vergi kredisi (kimi zaman buna "negatif vergi" denir) sistemi kurarak bu tuzaktan kaçınmaya çalışılır.

İşin içindeki mali kitle oldukça önemlidir: 2001 yılında, kamusal harcamalar Fransa'da GSMH'nın yaklaşık % 53,7'siydi. Sosyal harcamalar bu bütünün yarısından çoğunu oluşturmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllar boyunca tüm Batı ülkelerinde en büyük büyüme oranını bu toplumsal harcamalar göstermiştir. Kamusal harcamaların finansmanı, elbette, zorunlu kesintilerin gelişiminde ifade bulmaktadır. Fransa örneğini ele alırsak, bu kesintiler 1999 yılında çeşitli biçimler altında (vergi, CSG, sosyal ke-

6) Avustralya gibi bir ülke de tıpatıp aynı sorunla karşı karşıyadır. Fransa'da "yapısal" işsizlik oranı genelde % 8 olarak değerlendirilir.

sinti) GSMH'nın % 45,4'üne erişmişti. Tek örnek Fransa değildir; birçok Batı ülkesinde de benzer bir gelişme görülür.

2001 yılında bazı büyük OECD ülkelerindeki verileri incelersek, GSMH'nın yüzdesi olarak zorunlu kesinti oranlarını belirten şu tabloyu elde ederiz. Bu zorunlu kesinti oranı da (daima GSMH'nın yüzdesi olarak) vergilere ve sosyal kesintilere bölünür.

GSMH içinde zorunlu kesintilerin oranı

	Zorunlu kesinti oranı	*Vergiler*	*Sosyal kesintiler*
Fransa	45,4	28,9	16,5
Birleşik Krallık	37,4	31,0	6,4
Almanya	36,4	21,7	14,7
ABD	29,6	22,7	6,9
Japonya	27,1	17,2	9,9

Kaynak: OECD.

Böylece, 2001 yılında, zorunlu kesintilerin ağırlığının Fransa'da diğer büyük ekonomik güçlerden çok daha önemli olduğu görülür.

Yine de, yalnızca karşılaştırılabilir olan şeyi karşılaştırmaya dikkat edelim. Amerika Birleşik Devletleri'nde sosyal güvenlik zorunlu kesintiler arasında sayılmaz. Daha genel olarak, Anglo-Sakson ülkeleri sağlık sigortası alanında tamamlayıcı sigorta sistemlerine çok geniş bir alan bırakırlar. Bu alanda, Fransız sistemi tamamen başka bir zihniyetle tasarlanmıştır. Diğer yandan, Fransa'da sosyal güvenliğin, sağlık sigortasından başka, aile yardımlarını ve yaşlılık sigortasını da üstlendiğini hatırlayalım. Sosyal kesintiler bu üç kesimi kapsamaktadır.

Bu şekilde, sosyal yardım adı altında ailelere aktarılan toplam miktar çok önemlidir, çünkü bunlar Fransa'da (1999 yılında) vergi kesintisi öncesindeki kullanılabilir brüt gelirlerinin % 27,8'ini oluşturmaktadır. Bu şekilde tanık olunan yeniden dağıtıma dair daha açık seçik bir fikir sahibi olmak için vergi sisteminin özelliklerini dikkate almak gerekir. Fransa'da ailelerin yarıdan biraz fazlasının gelir vergisi mükellefi olmadıklarını unutmamak gerek. Bu, müterakki nitelikte bir vergidir, öyle ki, mükelleflerin % 20'si gelir vergisinin % 80'ini sağlamaktadır.[7] Sonuçta, yeniden dağıtım son derece önemli miktarlara yöneliktir.

Tüm Batılı ülkeler, çeşitli düzeylerde, sosyal güvenlik finansmanında ciddi kaygılarla karşılaşmıştır. Bu kaygılar, ortalama yaşam süresinin uzamasına ve tıbbi donanımdaki teknik ilerlemenin, özellikle de çok masraflı yatırımlar gerektiren tıbbi görüntüleme tekniklerindeki gelişmenin yol açtığı maliyet artışına bağlıdır.[8] Gelişmiş ülkelerde bu şekilde görülen sorunun ciddiye alınmasının nedeni, öncelikle, sosyal güvenlik harcamaları payının GSMH'ya oranla yıldan yıla artmasıdır; ikinci ve daha genel neden, kamusal harcama hareketini disipline etmeye ve demografik evrimi dikkate almaya çalışmadan bu hareketin sürmesine izin vermekle yetinilirse, artan güçlüklerin fiilen ortaya çıkmasıdır. Bu, yeniden dağıtım sorununu aşan genel bir sorundur.

7) Kısacası, vergiden muaf ailelerin tamamen yasal bir şekilde "biletsiz yolcu" olduklarını söyleyebiliriz.

8) Sorun, bu donanımda önemli bir gecikmenin üst üste yığıldığı Fransa'da özellikle keskindir. Krş. D. Laurent (2000).

Kamusal harcamaların evrimi

Kamusal harcamaların uzun vadede artışı epeydir gözlenen bir olgudur. Daha 1875'te, bir Alman ekonomisti olan Adolf Wagner bu durumdan öylesine etkilenmişti ki bir yasa ifade edebileceğine inanmıştı. Wagner Yasası denen bu yasaya göre, kamusal harcama ulusal üretimden daha hızlı büyüme eğilimindedir. Wagner, bu olguyu, büyük ölçüde kırsal bir toplumdan şehirleşmeye geçişle açıklamaktadır; kırsal toplumlara özgü doğal dayanışmalar (aile bağları ya da akrabalıklar), kişisellikten daha fazla uzak ve daha masraflı kolektif düzeneklere yerini bırakmaktadır. Günümüzde başka türde açıklamaları da öne çıkarma eğilimi vardır, bunlara tekrar geri döneceğiz. Ne var ki Wagner'in gözlemlediği hareket, IMF'den alınan birkaç verinin gösterdiği gibi, sanayileşmiş ülkelerin çoğunda devam etmiştir.

GSMH'da yüzde olarak kamusal harcamalar

Ülkeler	*1870*	*1913*	*1920*	*1937*	*1960*	*1980*	*1996*
ABD	3,9	1,8	7,0	8,6	27,0	31,8	33,3
Japonya	8,8	8,3	14,8	25,4	17,5	32,0	36,2
Almanya	10,0	14,8	25,0	42,4	32,4	47,9	49,0
Birleşik Krallık	9,4	12,7	26,2	30,0	32,2	43,0	41,9
İtalya	11,9	11,1	22,5	24,5	30,1	41,9	52,9
Fransa	12,6	17,0	27,6	29,0	34,6	46,1	54,5
İsveç	5,7	6,3	8,1	10,4	31,0	60,1	64,7

Kaynak: IMF.

Bu rakamlarda iki dünya savaşının hazırlığı ve sonucu, ardından da, 1947'den itibaren, sosyal harcamaların potansiyel artışı –1973 ve 1979'daki iki petrol şokunun ve Fransa'nın o dönemden itibaren karşılaştığı kitlesel işsizliğin yaygınlaştırdığı etki– görülebilir. Daha genel olarak, bu gelişme eğiliminin Fransa'ya özgü olmadığı, çünkü birçok Batı ülkesinde de buna rastlandığı belirtilmelidir.

2002 yılında, bazı OECD ve Avrupa Birliği ülkelerinin kamusal idarelerinin harcamaları GSMH'ya göre şu şekildedir:

ABD	34,6
Japonya	40,2
Almanya	48,6
Birleşik Krallık	40,7
İtalya	47,5
Fransa	53,7
OECD ortalaması	37,1*
AB ortalaması	47,4

* 2001 verisi.

Kaynak: OECD ve EUROSTAT.

Böylece, kamusal harcamaların Batılı ülkelerin gayrisafi milli hasılasında önemli bir yer işgal ettiği ve özellikle Fransa'da bu gayrisafi milli hasılanın yarıdan çoğunun devlet kasalarından transit geçtiği görülür. Bu durum da bazı sorular sormaya yöneltir bizi. İlk olarak, niçin Fransa, tıpkı Almanya ve bazı Kuzey Avrupa ülkeleri gibi, kamu harcamalarında bu denli önemli bir büyümeye tanık olmaktadır? İkinci olarak, bu hareket tersine döndürülebilir mi, yoksa sonsuzca devam etme eğiliminde midir?

Kamu harcamalarındaki büyümeyi nasıl açıklamalı? – Bu hareketin uzun vadedede, savaşlar, petrol şokları, kitlesel işsizlik gibi kimi büyük tarihsel olaylara bağlı olduğunu defalarca gördük. Buna sağlık sigortası ya da emeklilik gibi bazı görevleri ilgilendiren demografik unsurları da eklemek gerekir. Tüm bunlar, '*welfare state*'in, yani himayeci devletin II. Dünya Savaşı sonrası gelişiminin temsil ettiği geniş hareketin içindedir. Bu tür hareketler öyle derin özlemlere denk düşer ki kendi içlerinde belli bir atalet taşırlar ve durum tekrar normale döndüğünde bile, ani bir rota değişimi tahayyül etmek politik olarak güç, hatta imkânsız hale gelir. Kamusal işlevin statüsü gibi bazı ülkelere özgü nitelikler, yeni koşullara bağlı olarak, personelin yeniden yerleştirilmesini iyice güçleştirerek sistemin katılığını artırır. "Kamusal tercih teorisi" adı altında bir grup açıklama, 1960'lı yıllardan itibaren sorunu aydınlatmayı sağlamıştır.

Kamusal tercih teorisi ve devlet memurlarının önemi. – Kamusal güç, hayırhah despotların soyut birliği değildir. İster kamusal olsun ister özel, büyük örgütlenmelerin bağrında çalışan insanların tek motivasyonunun kolektif çıkar olmadığı uzun süredir bilinmektedir. Onların kişisel motivasyonlarının ve davranışlarının karmaşık karakterini dikkate almamak, firma teorisinde ve idari teoride sık sık yapıldığı gibi, devlete bir "kara kutu" muamelesi yapmaya denktir. Dolayısıyla, 1960'lı yıllardan bu yana, hedefi özellikle devlet örgütlerini dolduran insanların itaat ettiği motivasyonları ve bunların bağımlı oldukları politik aktörleri dikkate almak olan "kamusal tercih" (*public*

choice)[9] teorisi ve bir bürokrasi teorisi geliştiğini gördüğümüz için sevinmemiz gerekir. Bu çalışmalar gerçekten de dikkati iki tür olguya çekmiştir.

İlk olarak, idari kurumlardaki yöneticiler kendi emirleri altındaki memur sayısının büyümesini bir önem, dolayısıyla başarı işareti olarak kabul etme eğilimindedirler. Tüm diğer öğeler aynı kalsa bile, dönem dönem kendi işleyiş bütçelerini büyütmeye çabalarlar. Aynı akıl yürütme, yöneticilerin personel sayısındaki her türlü azaltmaya –bu azaltma koşullardaki değişim ya da personel verimliliğinde iyileşme arzusu gibi haklı gerekçelerden kaynaklansa bile– güçlü bir direniş göstermelerini de anlamayı sağlar. Dolayısıyla, bir "mandal etkisi" görülür: Personel gelişimi tek bir yönde olabilir, çalışanların sayısında artış yönünde.

İşin içine dahil olan açıklayıcı ikinci unsur '*vergi yanılsaması*'dır. Bütçenin herhangi bir alanındaki kamusal harcamanın her türden artışının –bu yük çok sayıda mükellef arasında pay edildiğinden– müstakbel yarar sağlayıcılara daha az masraflı geleceği varsayımıdır bu. Gelir vergisinin büyük ölçüde müterakki olduğu bir vergi sistemiyle karşı karşıyaysak, bu düşünce daha da önem taşır. Bu durumda, vergi, gelir merdiveninin alt basamağındaki aileler için sorun oluşturmaz; özellikle de bu kesim kalabalıktır ve önemli bir seçmen grubu oluşturmaktadır.

Bazı ülkelerde, özellikle Fransa'da, bu olgu tam anlamıyla etkili olur, çünkü ailelerin yarıdan çoğu gelir vergisinden

9) Krş. Buchanan ve Tollison (1972), L. Weber (1978 ve 1991), M. Mougeot (1989), Bienaymé (1992), Pondaven (1995).

muaftır. Örneğin ortalama gelirle orta gelir arasındaki karşılaştırmadan çıkan sonuca göre, gelir paylaşımındaki eşitsizlik bu etkiyi güçlendirmektedir.[10] Örneğin, 1998 yılında Fransa'da net orta ücret 8830 Frank'tı, oysa ki net ortalama ücret 10.930 Frank'tı. Bu koşullarda, örneğin, idari görev maliyetlerinin en büyük bölümünü oluşturan kamu idarelerindeki çalışan sayısında görülen artışın önemsiz bir politik direnişle karşılaşması anlaşılır bir şeydir. Kamusal idarelerdeki istihdamın toplam istihdam içindeki oranının uluslararası düzeyde karşılaştırılması söz konusu büyüklük düzeyleri hakkında 2002 yılı için bir fikir verecektir.

ABD	15,5
Japonya	8,4
Almanya	11,1
Birleşik Krallık	18,2
İtalya	16,1
Fransa	23,9
AB ortalaması	16,7

Kaynak: OECD.

Öyle görünüyor ki, OECD ülkeleri arasında, Fransa, bu bakış açısıyla, istisnai bir yer işgal etmektedir. Elbette, uç bir örnek olarak görülebilir.

10) Ortalama gelirin, gelirlerin aritmetik ortalamasına denk düştüğünü belirtelim. Orta gelirse, kişilerin % 50'sinin daha fazlasını, % 50'sininse daha azını aldığı gelirdir. Orta gelir ortalama gelirden daha düşükse, bu demektir ki, düşük gelirlerin miktarı toplam paylaşımda fazla yer tutmaktadır. Dolayısıyla, bu, gelir dağılımındaki eşitsizlikleri ölçmenin bir yoludur.

Public choice teorisi politikacıların tavrını şu şekilde şematize ederek önceki mülahazaları daha da güçlendirir: Politikacılar seçilmeye ya da zaten bir koltuk kapmışlarsa yeniden seçilmeye can atarlar. Bunun için de seçmen kitlesinin en kalabalık kesimine dayanmak zorundadırlar. Ortalamanın altında gelir sahipleri yüksek gelir sahiplerinden daha kalabalıksa (bu durum, orta gelirin ortalama gelirden düşük olduğu yukarıdaki dipnota denk düşer), seçimlerde aday olan kişi, tüm diğer koşullar aynı kaldığında, zorunlu kesintilerdeki ve kamu harcamalarındaki artış pahasına da olsa, gelirlerin daha önemli bir şekilde yeniden paylaşımının savunuculuğunu yapacaktır. Yine de, bu hareket sonsuza dek süremez.

Kamu harcamalarındaki büyümenin sınırları. – Kamusal istihdam, ticari olmayan istihdam kategorisine girer. Bu nedenle, özel bir sorun ortaya konmuş olur. Gerçekten de, ticari istihdamlar işverenlerin satışlarının ürünü sayesinde kendi kendilerini finanse ederken, ticari olmayan istihdamlar ancak zorlayıcı bir finansman sayesinde –vergi– yaratılabilir. Dolayısıyla, vergi mükelleflerine bu ek yükümlülüğü dayatabilmek için bu tür istihdamların toplumsal yararından gayet emin olmak gerekir. Ticari sektörün istihdamları için böyle bir sorun yoktur, çünkü işverenler bunun mali yükünü üstlenirler; eğer öngörü doğru çıkmazsa, işletme koşullarını düzeltmekten kaçınmazlar. Ticari olmayan sektörün işleyişi tamamen başkadır. Statüye dayalı bir kamusal istihdam yaratılması, ne türden olursa olsun, yükümlülük getirir; bunun ağırlığı da otuz yıl kadar kendini hisset-

tirir. Böylece, ekonomiye katı bir unsur dahil edilmiş olur. Bu unsur, kamu görevine dair bir statüsünün –ayrıca sabit bir ücretlendirme şemasının– varlığıyla daha da yoğunlaştırılmış olur; dolayısıyla, ticari olmayan sektördeki personel hareketliliği son derece sınırlandırılmıştır.

Dar ekonomik planda hesaplanması en zor şey, ticari olmayan sektörün üretkenliğidir. Ulusal muhasebe hesaplanabilir bir kurguya başvurdu: Ticari olmayan sektörün üretimi, üretim maliyetine tıpatıp eşit kabul edildi; bunların toplamı da ticari olmayan katma değeri temsil eder. Kendi başına hiçbir iktisadi anlamı olmayan bir hesaplama yöntemidir bu. Bu durumun pratik sonuçlarını gözardı edemeyiz: Ticari olmayan sektör, çalışan insan sayısı bakımından, teknik gelişmenin evriminden etkilenmemiştir; yine de, idari çalışmalarda bilgisayarın ve daha genel olarak da büro işlerinin bilgisayarlaşmasının yol açtığı ilerlemeler dikkate alındığında şaşırtıcı bir durumdur bu.

İdari alanlarda insan kaynaklarının yeniden yerleştirilmesine yönelik sık sık yapılan çağrıların niçin sofuca bir dilek olarak kaldığı anlaşılmaktadır.[11] Örneğin, Fransa'da mali idarenin örgütlenme yapısındaki her türden reforma karşı gösterilen genellikle kahramanca ve muzaffer direniş, bu katılığın örneklerinden yalnızca biridir. Niçin İsviçre'nin, yakın dönemde, bir referandumun ardından kamu görevi statüsüne son vermeye karar verdiğini, böylece bu görevi

11) Bu ancak insan kaynaklarını öngören bir iş idaresinde ve emeklilikler vesilesiyle düşünülebilir. Fransa'da faal memurların yaklaşık yarısının 2010'dan önce emeklilik çağına geleceklerini belirtelim. Demek ki, *teknik* azaltma olasılıkları ihmal edilebilir değildir.

de ücretlilik koşullarının ortak hukukuna dahil ettiğini de *a contrario* bu açıklamaktadır. Açıkçası, İsviçre örneği istisnaidir ve böyle kalmaya mahkûm olduğuna da kuşku yoktur! Bununla birlikte, birçok başka ülke, üst düzey kamu görevlisinin statüsünü ve çalışma yöntemlerini özel sektörde egemen olan koşullara, özellikle de personel hareketliliği ve ücretlendirilme tarzları açısından yakınlaştırma eğiliminde olan bir dizi reforma girişmektedir. Özellikle Danimarka, Hollanda, Birleşik Krallık ve İtalya'nın durumu budur. Bu hareketin yönelimi tamamen açıktır; kamu sektörünün esneklik ve canlılık kazanması arzulanmaktadır.

Kamu harcamalarının sınırı sorunu büyümeye bağlıdır, çünkü bu büyüme hareketi, otomatik olarak, müterakki verginin güçlü olduğu bir ülkede nüfusun üst ve ortanın üstü kategorileri üzerinde, aynı zamanda da işletmeler üzerinde ağır basan yükün giderek ağırlaşması anlamına gelir. Bu hareketin sınırı, aileler söz konusu olduğunda, esasen psikolojiktir; bu sınır, vergi mükelleflerinin bezginliğiyle, hatta isyanıyla olduğu kadar, GSMH'nın yarıdan fazlasının tahsisine devletin karar verdiğini ve kendilerinin de pratikte söyleyecek sözleri olmadığını anladıklarında cesaretlerini yitirmeleriyle de ifade bulur. Bir ülkenin bu duruma düşmesi ününe zarar verir; zenginleşmenin kötü gözle görüldüğü izlenimi vermek daima tehlikelidir. İşletmelere gelince, vergi yükü, yatırım kapasitelerinin ve üst düzey kadrolarının durumu aleyhine uygulanır. Bazı durumlarda, yeni bir yatırım için caydırıcı bir unsur, işletmenin yerinden ayrılmasına ya da en azından kendi merkezlerini ülke dışına taşımasına teşvik olabilir.

Kamu harcamalarındaki bu büyüme hareketi genellikle sosyal adalet gerekçeleriyle ve özellikle de toplum içinde önemli bir yoksulluğun dikkate alınmasıyla haklı gösterilir. Yoksulluktan fiilen iki insan kategorisi etkilenmektedir: yoksul işsizler ve yoksul emekçiler (*working poors*). Yoksulluk, her ülkede, o ülkeye özgü bir uzlaşıma göre ölçülür; Fransa'da, genellikle, geliri orta gelirin % 50 altında olan herkes yoksul kabul edilir; bu da aile başına 535 'avro'ya yakın bir aylık gelire denk düşer. Yoksul nüfus Fransa'da sosyal aktarımlara rağmen önemlidir, çünkü, yoksul emekçilerden (yaklaşık 1 milyon 300 bin kişi) başka, onlarla birlikte yaşayanları da hesaplamak gerekir; örneğin, yoksul işsizlere, yani toplam olarak yaklaşık 2 milyon kişiye 800 binden fazla çocuğu da eklemek gerekir.[12] Bu durumdaki kişiler, genel olarak, bireysel ya da ailevi birçok handikapı da peşleri sıra taşırlar. Onların koşullarında bir iyileşme ancak uzun vadeli eylemlerle mümkündür (okuma yazma öğrenimi, mesleki eğitim). Hollanda, Birleşik Krallık gibi örnekler cesaretlendiricidir. Fransa da bu örnekler arasına katılmaya başlamaktadır.

Her koşulda, yoksulların durumunun düzeltilmesi kesin bir zorunluluktur; hem de yalnızca insani gerekçelerle değil, aynı zamanda bu sefaletin yükünü hafifleterek ülkenin de bir büyüme evresine girişebilmek için gereken bağdaşıklığı ve gücü fazlasıyla bulacak olması önemlidir. Bunun öncelikli bir görev olduğu kabul edilirse ve aynı zamanda vergi topla-

12) *Économie et statistique*, sayı 335, Aralık 2000'de yayımlanmış bir INSEE soruşturmasına göre. Demek ki, yaklaşık 4 milyon kişi söz konusudur.

ma yetilerinin bir tür sınıra eriştiğinin farkına varılırsa, devlet reformu ve personel kaynaklarının yeniden mevzilendirilmesi bir o denli zaruri olur.

Başka deyişle, hükümetlerin sosyal adalet kaygısıyla ekonomik etkinlik arayışı arasında nazik bir hakemlikte bulunmaları gerektiği fark edilir.

İstikrar işlevi

Burada, Musgrave'in analizinin devlete atfettiği üçüncü büyük ekonomik işlevi ele almaktayız. İkinci Dünya Savaşı ertesinde Batılı ekonomistlerin büyük çoğunluğu bir hedef üzerinde hemfikir olmuştu: Tam istihdam durumuna mümkün olduğunca yaklaşmak ve ekonomiyi kalıcı bir şekilde bu durumda tutmak amacıyla konjonktürde istikrar sağlamak.

Bunu yapmak için, iktisadi politika sorumluları ellerinde bulundurdukları aygıtların akıllıca bir bileşimini (iyi bir *policy mix*) uygulamaya koyma iddiasındaydı: Bütçe politikasıyla para politikası. İdeal konjonktürel politika, gayrisafi milli hasılanın kendi potansiyel büyümesinin mümkün olduğunca yakınında durarak evrilmesini sağlamak zorundaymış gibi tahayyül edilmişti.[13] İktisadi politika, demek ki, esasen karşıçevrim niteliğinde olmalıydı; çok süratli gittiğinde durdurmalı, durgunluk işaretleri belirdiğinde de atılım vermeye çabalanmalıydı. İstatistik enstitülerinin sahip oldukları ileri

13) Bir ekonominin potansiyel büyümesi, ülke içindeki aktif nüfus, sermaye ve teknik ilerlemenin evrimiyle ilgili olarak yapılan öngörülerle ölçülür.

konjonktürel göstergeleri kullanarak gerçekleştirmeye çalışılan bu "ince ayar"ı (*fine tuning*) yapmak için özellikle bütçe politikasına başvurulur. Belli başlı Avrupa ülkelerinde kısa ve orta vadedeki öngörülerin ve konjonktürel durum analizinin özü Keynesçi modellere dayanır.

Ulusal ekonomiler giderek daha belirgin biçimde dışa açıldıkça konjonktürel politikanın sürdürülmesinde yeni güçlükler ortaya çıkar. Özellikle, belli başlı ticari partnerlerinden farklılaştıracak bir politika benimsemenin herhangi bir hükümet için tehlikeli olduğunu fark etmek gerekir. 1981'de Fransız hükümetinin işsizliği azaltmaya yönelik bir atılım politikasına kalkıştığında deneyimlediği özellikle buydu. Bu deneyimin felakete yol açtığı ortaya çıkmış ve 1983 yılında yüz seksen derecelik bir viraj alınarak bir "enflasyonsuzlaşma" politikasına girişmek gerekli olmuştu.

Bu dönemden itibaren, hükümetlerin çoğu, kendi konjonktürel politikalarında para aygıtına baskın bir rol oynatmak zorunda kalmışlar, her türden enflasyon tehlikesine karşı korunmak amacıyla fiyat istikrarını koruma görevini merkez bankasına devretmişlerdir. Bu anlayış, artık tüm Avrupa Birliği'nde baskındır. Amsterdam Anlaşması (1997) sırasında benimsenen istikrar ve büyüme paktı, birliğin her türden enflasyonist sapmasını engellemek amacıyla, özellikle bütçe politikasını dar sınırlar içinde tutmayı hedeflemektedir. Enflasyonun özelliğiyse, gerçekten de, büyümenin kalıcı niteliğini tehlikeye atmak ve ekonomiyi istikrara kavuşturmak için frenler dayatmaktır. Daha ziyade "*stop and go* politikası" olarak bilinen atılım politikalarıyla istikrar politikalarının bu şekilde birbiri ardına gelişi, 1950'li yıllar-

dan 1980'li yıllara dek Birleşik Krallık ve Fransa gibi ülkelerin laneti oldu.

En gelişmiş ülkelerde artık tanık olunan hareket, kimi zaman "talep politikası"ndan "arz politikası"na geçiş olarak betimlenir. Talep politikası, "kitlesel tüketim"i teşvik amacıyla sosyal *asgarilerin*, asgari ücretin ve işsizlik parasının artırılması gibi birçok aygıtı kullanarak global talebi teşvik etmeye yönelik Keynesçi bir politikaydı. Arz politikası, vergileri (şirketler üzerindeki vergiyi olduğu kadar gelir üzerindeki vergiyi de) ve emek üzerindeki sosyal yükümlülükleri azaltarak ve el emeğini eğitime, yatırıma ve yeniliğe teşvik çabalarıyla işletmelerin dinamizmini geliştirmeye uygun önlemlere vurgu yapar.[14] Almanya, Birleşik Krallık ve İspanya bu yola girmişlerdir; Fransa ise buna karar vermekte daha fazla güçlük çekiyor görünmektedir.

Konjonktürel istikrar politikalarının büyük güçlüğü, bu eylemlerinin gerektirdiği *sürelerde* yatmaktadır. Örneğin, para arzındaki her türlü değişikliğin ekonomide etkili olabilmesi için altı ayla on sekiz ay arasında bir süre gerekmektedir. Bu ciddi bir şeydir, çünkü bu durumda zamansız hareket etme riskine düşülür; örneğin, emek pazarının durumunun güç olduğu bir anda istihdam durumunu iyileştirmek için önlemler alınır ama bu önlemler kendi etkilerini konjonktürel durumun tersine döndüğü bir evrede üretmeye başlarlar. Bu mülahaza, merkez bankalarını pazarlara açık seçik işaretler yollamaya ve ekonominin potansiyel büyüme-

14) Kısacası, uzun vadede üretimin büyümesini teşvik etmek söz konusudur, çünkü gelirler üretimden kaynaklanmaktadır.

sinin muhtemel evriminden mümkün olduğunca az uzaklaşan bir hareketi para politikasına dahil etmeye teşvik eder.

Diğer yandan, kullanılan düzenleme aygıtlarının *tersinir* olması gerekir; bu da, özellikle kamu harcamaları konusunda yukarıda saptayabildiğimiz mandal etkisi nedeniyle, bütçe aygıtını aşırı ihtiyatlı kullanmaya yöneltir. Bu etki daima aynı yönde işler: Harcama hacminin artışı yönünde. Böylece, geriye dönüş engellenir. Diğer yandan, yıllık bütçe açıkları kamusal borcun ağırlığını kümülatif biçimde büyütür. Bu büyüme, faiz oranının GSMH'nın büyüme oranından yüksek olduğu her durumda kaçınılmazdır. Açığın ilerlemesine izin vererek borç hizmetinin sonunda kendini devletin bütçeyle ilgili ilk görevlerinden biri olarak dayatacağı, böylece de hükümetin manevra payını azaltacağı ve ailelerin tasarrufunun önemli bir miktarını emeceği saptanır. Bu nedenle, Maastricht Sözleşmesi, avro bölgesindeki ülkelerin her birinin kabul edilebilir borçlanma ağırlığını GSMH'nın % 60'ıyla sınırlandırdı. Bu, makul bütçe açığı sınırını belirtir (Maasricht ölçütlerine göre GSMH'nın % 3'ü). Ancak borcu adım adım ödeme yoluyla bir oyun sınırı oluşabilir, bu da bütçe fazlasını gerektirir.

İstihdam politikası söz konusu olduğunda, Fransa özel türde iki önlemle kendini gösterdi. Hükümet 1997 yılında ticari olmayan sektörde beş yıl süreli sözleşmelerle 350 bin "genç istihdam" yaratmaya karar verdi. Diğer yandan, haftalık çalışma süresini kırk saatten otuz dokuz saate indiren ve emeklilik yaşını da 60'a çeken bir "emek payı" politikasına 1981 yılında girişilmişti. Aynı anlayış içerisinde, 1997 yılında, çevreyi kirletici faaliyetler üzerinden alınan bir tür

“ekoloji” vergisi yoluyla finanse edildiği varsayılan primler aracılığıyla işletmeleri teşvik etmeye yönelik oldukça karmaşık bir sistem uyarınca haftalık çalışma süresini otuz beş saate indirmeye karar verilmişti. Bu sistem, aynı zamanda, işletmeleri caydırmak için, ilave saatlerin ve bunların oranlandırılmasının iyice pahalı olmasını da kapsamaktadır.

Ekonomistlerin bu önlemlere dair yargısı çekincelidir: Gerçekten de, Avrupa konjonktürünün tamamen yayılmakta olduğu bir dönemde müdahale etmektedirler. Bu da bu önlemlerin bir işe yaradığından kuşku duyulmasına yol açar; diğer yandan, otuz beş saatle ilgili yasanın kaçınılmaz etkisi ücret maliyetlerini yükseltmek olacaktır. Bu da istihdama elverişli bir ölçü elbette oluşturmaz. Diğer yandan, emek üretkenliğini mekanik olarak düşürdüğünden, gerçek ücretlerdeki tedrici bir düşüşle ülkenin büyüme potansiyelinde azalma görülecektir.

Emeklilik yaşıyla ilgili olarak, özellikle Fransa’da, nüfusun yaşlanması ve faal çalışan nüfusla çalışmayan oranının bozukluğu nedeniyle önemli bir finansman sorunu er geç ortaya çıkacaktır. 55-64 yaş arası nüfusun faallik oranının 2001 yılında Fransa’da % 38,8, Almanya’da % 41,5, Birleşik Krallık’ta % 54, Japonya’da % 6,8 ve Amerika Birleşik Devletleri’nde % 60,2 olduğunu unutmayalım. Bu koşullarda, 2002 yasama seçimlerinden doğmuş hükümetin, emeklilik rejiminin sürekliliğini daha iyi garanti etmek ve çalışma süresinin azaltılması üzerine yasamaya içkin bazı uygunsuzlukları yumuşatmak amacıyla, emeklilik rejiminin yeniden biçimlendirilmesi ve 35 saat yasasının uygulanma koşullarının gözden geçirilmesi gibi çeşitli reformlara girişmesi anlaşılır bir şeydir.

Her koşulda, bu önlemlerin (otuz beş saat ve emeklilik yaşının düşürülmesi) ortak özelliği yapısal önlemler olmalarıdır: Kalıcı olması gerektiği düşünülerek tasarlanmış oyun kuralları dönüşüm geçirmektedir. Tersine çevrilmeleri güç olduğundan, onları gerçek bir konjonktürel istikrar politikasının parçası olarak ele alamayız.

Uluslararası Para Fonu'nun derlediği bazı veriler, sanayileşmiş belli başlı ülkelerde –bunlar tek tek ele alınmış Avrupa ülkeleridir– işsizliğin durumunu (aktif nüfusa oranını) aydınlatmamıza yardımcı olmaktadır.

	1982-1991	*1992*	*1993*	*1994*	*1995*
G7 ortalaması	6,9	7,1	7,2	7,0	6,7
Fransa	9,5	10,3	11,6	12,3	11,7
İtalya	10,5	10,7	10,1	11,1	11,6
İspanya	18,6	18,4	22,7	24,2	22,9
İrlanda	15,1	15,2	15,5	14,1	12,1

	1996	*1997*	*1998*	*1999*
G7 ortalaması	6,7	6,5	6,2	6,1
Fransa	12,4	12,5	11,7	11,0
İtalya	11,6	11,7	11,8	11,4
İspanya	22,2	20,8	18,8	15,9
İrlanda	11,5	9,8	7,4	5,6

Kaynak: IMF.

Bu tablodaki ülkeler arasında yalnızca İrlanda ve İspanya önemli ilerlemeler gerçekleştirmiştir. Diğerleri durumu düzeltmekte muhtemelen güçlük çekmektedir.

Kısacası, çeşitli yöntemlere göre, pazarların gündelik oyunuyla iç içe giren mikro-ekonomik inisiyatifler almış olan ülkeler yalnızca hayal kırıcı sonuçlar elde etmiş görünmektedir. Ticari olmayan sektörde gönüllü istihdam yaratılması kamusal yükümlülükleri artırmaktadır. İşsizlere yardım politikaları bir istihdam politikasının yerini tutamaz ve "işsizlik tuzağı" olguları, sıradan yardım politikalarının güçlü sapkın etkiler yaratabileceğini bize hatırlatmaktadır. İstihdamın durumunu iyileştirmenin en iyi umudu yine ekonomik büyümedir.

Devlet için günümüzdeki genel eğilim, demek ki, uluslararası rekabet dünyasında giderek devlete yabancı bir hal alan ticari üretim faaliyetlerinden kurtularak geleneksel krallık hukuku görevleri üzerinde yeniden yoğunlaşmak ve aynı zamanda yeniden dağıtım politikalarını daha ihtiyatlı biçimde ele almaktır. Hükümetler zaten açık ekonomi koşullarında bulunduklarından ve dünya çapındaki rekabet yalnızca ürünler üzerinden değil, üretim alanlarının çekim gücü üzerinden de yapıldığından bu açılmaya itilmektedirler. Yabancı yatırımları çekmek ya da korumak söz konusu olduğunda, vergi sistemi, el emeğinin eğitim durumu ve işletmelerin manevra özgürlüğü de güçlü argümanlar arasındadır.

Konjonktürel politikaya gelince, paranın istikrarını korumak amacıyla para politikasına baskın bir yer verdiği giderek daha fazla belli olmaktadır. Dönem, 1960'lı yılların "Keynesçi" denen bütçe politikalarının dönemi değildir; kamu maliyesine hâkim olmak kaçınılmaz biçimde kendini dayatmaktadır. Kendi bütçe politikasının karşısında karşıçevrimsel bir rolü korumak isteyen her hükümet, durgunluk durumundaki ekonomiyi canlandırmak için belli bir açığı

kabul edebilmek amacıyla, genişleme döneminde bir fazlalık elde etmek zorunda kalacaktır. Kısacası, Avrupa hükümetleri artık pazar mekanizmalarını daha fazla ilgiyle ele almaktadır. Bu hükümetlerin müdahale yolunda çok ileri gitmiş oldukları ve günümüzde 1945'ten bu yana rağbet gören güdümcü yanılsamaların gayet mütevazı ama açıkça algılanabilir bir şekilde düzeltilmesine tanık olunduğu doğrudur.

Avrupa'daki sanayileşmiş ülkelerin farklı düzey ve tarzlarda sosyal demokrat olarak nitelenebilecek bir tür sisteme yöneldikleri görülmektedir; şu anlamda ki, önemli sosyal koruma aygıtlarıyla donanmış, parlamenter bir politik sisteme dahil olmuş pazar ekonomileri söz konusudur.[15] Bunun kapitalizmin bir türevi olduğuna kuşku yoktur: Üretici kaynakların tahsisini yöneten esasen fiyat mekanizmasıdır ve ulusal ekonomiler artık dışa açılmış olduğundan ve en çarpıcı örneği Avrupa Birliği olan gruplaşmalar içine girdiklerinden bu daha da çok böyledir. Avrupa Birliği'nin kendisi de dışa açıktır ve çağımızı nitelendiren bu büyük küreselleşme hareketinin parçasıdır. Devletin pazar ekonomisine müdahalesinin sınırlarını çizen bu genel bağlamdır: Farklı ülkeler, kendilerine dayattıkları görev ve yükümlülükler dünya çapındaki büyük rekabet içindeki şanslarını tehlikeye atmadığı ölçüde kendi özgüllüklerini ve geleneklerini koruyabilirler. Bu demektir ki, devletin kendisi de rekabetçi olmaya çabalamalıdır.

15) Bununla birlikte, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki aynı rejimin, örneğin eğitim alanında ya da sağlık alanında önemli sosyal müdahale öğeleri içerdiğini saptamak gerekir. Schumpeter, daha o dönemde, Roosevelt'in *New Deal*'inin sosyalizme doğru ilk adım olduğunu ileri sürüyordu!

V. Bölüm

KAPİTALİZM VE DÜŞMANLARI

1945'ten sonra Doğu'yla Batı'yı karşı karşıya getirmiş olan soğuk savaş, 1991 yılında SSCB'nin yok olmasının ardından kapitalist sistemin kesin zaferiyle sonuçlandı. İnandırıcı bir alternatif sistemin yokluğunda kapitalizmin artık hiç rakiple karşılaşmayacağı düşünülebilirdi. Ancak bundan daha yanlış bir şey olamaz: Lenin'in yazdığı gibi, olgular inatçıysa, ideolojilerin, önyargıların ve düşünce sistemlerinin daha da inatçı olduğunu kabul etmek gerekir.

Burada irrasyonelin alanına girmekteyiz. Schumpeter (1942), kapitalizmin yenilgileri nedeniyle değil, tersine, başarıları nedeniyle yenileceğini ve yerine sosyalizmin geçeceğini –bu duruma sevinmeden– açıklarken, kapitalizmin doğasını gayet iyi kavramıştı. Kapitalizmin belli başlı düşmanları, diye düşünüyordu, işçi sınıfının bağrından değil, "entelektüeller"den, yani ezeli yoksun sınıftan –çünkü bunlar bilgiye sahip olmalarına rağmen iktidara sahip değillerdir– gelmektedir. Temelde eleştirel, ahlak vaaz edici, ders

verici zekâlar olan entelektüeller burjuvaziye vicdan rahatsızlığı vermeye devam etmektedirler; ifade özgürlüğüne saygılı demokrasi onlara tezlerini sergilemek ve tuzu kuru olanları ayrıcalıklı konumlarını borçlu oldukları hakkaniyetsizliğe ikna etmek için tüm serbestliği verdiği ölçüde bu vicdan rahatsızlığını daha da güçlü kılmaktadır.

Kapitalist sistemin yarattığı servetlerin olağanüstü artışından dolayı bu sisteme minnettar kalmanın ötesinde, entelektüeller bu olguyu doğal bir edinim olarak kabul ederler. Ekonomik evrim bile, mali pazarların öne çıkmasının ekonomiye verdiği giderek soyut karakter nedeniyle, burjuvazinin kendi değer sistemine karşı durmasını güçleştirir. Schumpeter'in iğneleyici saptaması buradan kaynaklanır: "Borsa, Aziz Graal'ın zavallıca bir ikâmesidir." Burjuvazinin kendi yazgısıyla yetinmesi çok seferber edici bir program oluşturmaz; burjuvazi, pazar ekonomilerinin idaresine içkin pratik sorunları çözerek hayatta kalmakla ve zenginleşmekle yetinir. Gerçekten de, kapitalizm doktriner bir program oluşturmaz, o yalnızca pratik yöntemlerin bir bütünüdür, bu da ruhları yüceltmeye pek yetmez. Pankartlarının üzerine "Zenginleşin!" yazarak sokaklarda gösteri yapan bir politik parti hayal edemeyiz!

Entelektüellerin etkisi gerçekten de inkâr edilemez; çünkü ister Fransız Devrimi olsun ister Rus Devrimi, en büyük devrimci hareketlerin, egemen sınıfın kendi öz değerlerine inanmadığı tüm tarihsel koşulların kaynağında onlar bulunur.

Sovyet sisteminin çöküşü Schumpeter'in kehanetlerine en kesin yalanlamayı getirmiş görünmektedir. Sosyalist ekonomiler Birmanya, Küba ve Kuzey Kore'den başka yerde

ayakta kalamamışlardır. Bununla birlikte, kapitalizmin düşmanları silahlarını terk etmemiştir. Onların düşmanlıklarının hangi argümanlara ve hangi yaşamsal tavırlara dayandığını görmek ilginçtir. Böylece, kapitalizme yönelik doktriner düşmanlığı, büründüğü farklı biçimler altında anmış oluruz. Dile getirilen argümanların ötesinde, derinlerden gelen bir düşmanlığı ortaya koyabilir ve bunun doğasını tanımlamaya çalışabiliriz.

Akla uygun eleştiriler karşısında kapitalizm

Daha XIX. yüzyılda, kapitalizm, kendi meşruiyetini ya da geçerliliğini tartışma konusu eden doktrinlere karşı koymak zorunda kalmıştı. Bunların hepsi de sosyalizmden kaynaklanan fikirlerdi. Özellikle de Marksizm bu eleştirilerin temel esin kaynağı olarak kalmaktadır. Çağdaş eleştirilerse, Marx'ın mirasını inkâr etmemekle birlikte, başka biçimler altında tezahür etmektedirler. Bunlardan bazılarını anabiliriz. Bunların ortak özelliği kapitalizmi genellikle –liberal, neoliberal ya da aşırı-liberal olarak nitelenen bir ideolojinin meyvesi olan– "vahşi kapitalizm" tanımıyla nitelemektir.

Kapitalizmin ekonomist rakiplerinde görülen bu tavır, aslında, ekonomik ve toplumsal örgütlenme sistemi olarak kapitalizmle modern ekonomik teori olarak kapitalizmi aynı anlayışla mahkûm etmeye varmaktadır. Bu tavır, liberal ideolojinin sözde bilimsel biçimini oluşturmaktadır. Bu ideolojinin sert çekirdeği "neo-klasik teori"de bulunur. Bu teoriden anlaşılan şey, 1870'li yılların marjinalist devriminden kay-

naklanan mikro-ekonomik analizdir. Bu teorik hareket, son merhalesi Marx'ın teorisi olan klasik artıdeğer teorilerini mutlak anlamda tahtından indirmiştir. Bugün bile, makro-ekonomik teori, yani bir araya gelmiş büyük bütünler arasındaki ilişkileri betimleyen teori bölümü, ekonomik tavırları açıklayıcı şema olarak marjinalist mikro-ekonomik analizin geçerliliğine inanmaktadır.[1]

Kapitalizmin muarızları, kendilerini anti-liberal olarak konumlandırmaktadır ve modern ekonomik teorinin özünü neo-klasik biçimiyle kendi inkârlarına dahil etmektedir. Gerçekten de, bu neo-klasik teoriyi "egemen" ekonomik düşünceden, hatta "tek düşünce"den, dahası "pazar diktatörlüğü"nden –terimlerin şaşırtıcı çelişkisi; çünkü pazar, sonuçta, tüketicilerden, işletmelerden ve hissedarlardan oluşan bu binlerce seçmenin tercihlerinin ifadesidir– kaynaklanan tutucu bir ideolojiyle özdeşleştirmektedirler. Tek düşünce düşmanlarının "egemen akım" ekonomistlerine yönelttikleri en yaygın eleştiriler şunlardır.

Homo œconomicus. – Öncelikle, neo-klasik iktisatçıların dayattıkları insan vizyonunun güdük olduğunu ileri sürerler. Bu bir *homo œconomicus* vizyonudur, yani kişisel çıkarını temsil eden hedeflerin azami işlevini hesaplayarak kendi tercihlerini azamileştirmeye çalışan bir robot mizansenine dayalı katışıksız bir kurgudur. Yalnızca kendisiyle meşgul olan ve hesap olasılıklarının ötesini göremeyen bu

1) 1870'li yıllardan bu yana mikro-ekonomik analiz fazlasıyla gelişip değişmiş olmasına rağmen bu hâlâ doğrudur.

varlık, gözlenebilir hiçbir gerçekliğe denk düşmemektedir. O, karmaşık motivasyonları tek bir şeye indirgenmiş olan –Marcuse'ün deyimiyle– *tekboyutlu* bir insandır. Egemen iktisat teorisinin indirgeyici niteliğini bu durum gayet iyi göstermektedir.

İktisatçılara sık sık yöneltilen bu eleştiri, yine de, bir yanlış anlamaya ya da bir karikatüre dayanmaktadır. Mikro-ekonomi teorisyenleri, insanların yalnızca rasyonel olmadıklarını ve tercihlerinin sayısız motivasyona dayandığını, bunlar arasında tutkuların, kaprislerin ve hatta tutarsızlıkların da eksik olmadığını iyi bilmektedirler. Başlangıçta varsaymak zorunda oldukları tek şey, insanların akıl yürütmeye *muktedir* olduklarıdır; dolayısıyla, insanların çok sayıda motivasyonu arasında ekonomik motivasyonların yer alması, herhangi bir iktisadi değişken hareketinin verili bir insan grubunun davranışını nasıl etkilediğini ekonomistlerin öngörmesini mümkün kılmaktadır. Ekonometrik araştırmalar özellikle bu tür ilkelere dayanır ve ekonometreler öngörüde bulunabilmek için böbrekleri ve kalpleri araştırmaya pek ihtiyaç duymazlar.

Pazarın kusurları. – Mikro-ekonomik analize yönelik bir diğer itiraz, genel ekonomik denge teorisi ya da katışıksız rekabet varsayımı gibi, gerçekliği fazlasıyla basitleştiren bakış açılarına dayanmasıdır. Bunun, gözlemlenebilir pazarları etkileyen tüm eksikleri ve kusurları unutmak olduğu söylenmektedir. Bu durumda, neo-klasik analizler biçimselleşmiş kurgulardan başka bir şey değildir ve bu analizlerin işlevi pazar ekonomilerinin yöneliminin dengeyi ve optimumu

gerçekleştirmek olduğuna inandırmaktır. Bunlar zımni olarak normatif teorilerdir, çünkü pazar ekonomisinin en güzel dünyaya denk düştüğüne inandırırlar.

Burada da, teorisyenlere –aslında sahip olmadıkları– belli bir naiflik, entelektüel bir namussuzluk atfedilir. Oysa, pazarın kusurlarını ilk analiz edenler onlardı ve bu çalışmaları da özellikle belirli durumlarda devletin düzeltici müdahalesini övmek için kullandılar (krş. Bölüm IV). Rekabetçi olmayan pazarların varlığına gelince, bunların ilk analizlerini neo-klasik ekonomistlere borçluyuz. Anti-tröst politikalara ve uygulanabilir bir rekabetin koşullarını sağlamaya yönelik kurumlara esin kaynağı olmuş olan şey özellikle bu analizlerdir.

Ekonomik hesaplamanın sosyalist bir ekonomide hangi koşullarda mümkün olabileceğini göstermek için kendi şemalarını sosyalist bir ekonomi varsayımına uygulamış olanların Barone, Lange, Lerner gibi neo-klasik ekonomistler olduğunu ve bu araştırmaların sosyalist ülkelerde hiçbir uygulama imkânı bulamadığını hatırlatmaya gerek var mı?

Mali küreselleşme. – Diğer yandan, egemen iktisat teorisine karşı değil ama çağdaş kapitalizmde gözlemlenen eğilimlere karşı bir suçlamaya da sık rastlanır. Finansın ve küreselleşmenin varsayımsal kötülükleridir bunlar. Ekonominin finansallaştırılması, başka deyişle mali pazarların edindiği baskın yer, "reel" ekonomiyi paranın diktasına tabi kılar ve üretici faaliyetlerin evrimine hükümetlerin bile hâkim olamayacağı bir istikrarsızlık unsuru katar.

Dünya çapındaki bir iktisadi sistemde ulusal hükümetler sorunların boyutuna uygun düzenleyici aygıtlara artık sahip

değillerdir. Gündelik mali akışların mal ve hizmetlere yönelik işlemlerden elli kez daha önemli olduğunu hatırlamak yeterlidir. Bu durum karşısında, özel plasman fonları (ortak plasman fonları, emeklilik fonları vs.) merkez bankalarının toplam rezervinden yüksektir; aynı rezervler kambiyo pazarı üzerindeki işlemlerin gündelik hacminin ancak yarısıdır.

Oysa, istikrarsızlık tehlikesi vardır çünkü bu uluslararası pazarlardakiişlemciler, çok hızlı ve genellikle çok riskli borsa alışverişlerine teslim olmaktadırlar. Onların davranışları, ekonominin temellerinden "kopma" ve körü körüne bir hal alma eğilimi taşımaktadır. Böylece, spekülasyon reel ekonomi için daimi bir tehlike oluşturur, çünkü spekülatif balonların oluşma riski daima vardır. Barings Bankası'nın çöküşünden 1994 yılındaki Meksika mali krizine, 1997'deki Tayland ya da 2000 yılındaki Arjantin veya Türkiye krizine dek çok sayıda örnek hatırlardadır. Bazı politik çevrelerin ya da bazı solcu örgütlerin sık sık gündeme getirdiği bir öneri olan, ulusaşırı mali hareketleri, özellikle de kambiyo pazarındaki hareketleri –Amerikalı ekonomist James Tobin'in 1970'li yıllardaki fikrine uygun olarak– vergilendirme ve bu verginin ürününü azgelişmiş ülkelere yardımda kullanma önerisi buradan kaynaklanmaktadır.

Bu argümanın zayıflığı, mali hareketlerin küreselleşmesinin avantajlarını küçümsemesinde yatmaktadır. Bu küresel mali hareketler mali kaynakların daha iyi desteklenmesine imkân tanımış, özellikle plasmanların, dolayısıyla risklerin –esasen de kambiyo risklerinin– rasyonel olarak çeşitlenmesini teşvik etmiştir, bu da ülke dışına doğrudan yatırımları teşvik etmektedir. Plasmanlar, tanım gereği, sonunda işlet-

melere yatırılır. Dolayısıyla, mali alanla ekonominin reel alanı arasındaki karşıtlık sahte bir ikiliğe dayanır. Bazı ülkelerin karşılaştığı mali krizler sonuçta IMF'nin müdahalesiyle aşılmıştır. Uluslararası mali kurumların gözü artık iyice açılmıştır ve şu ana dek duruma gayet hâkim görünmektedirler. Tobin vergisine gelince, dünyanın belli başlı finans güçleri henüz bunu benimsemeye hazır görünmemektedir. Bu da onu bir hayal olarak kabul etmeyi getirmektedir.

Her şeyden önce, küreselleşmeye yönelik bazı eleştiriler, uluslararası ticaretin tek tek katılımcı ekonomilere sağladığı büyük kazancı henüz anlamamış görünmektedir. Bu kambiyo kazançları karşılıklıdır ve karşılaştırmalı avantajlar teorisi bunları uzun süredir açıklamaktadır: Her ülke, hatta kaynak bakımından en az donanımlı olanlar bile, ticari partnerleriyle birlikte kendisine kâr getirecek pazarlar yaratabilir; başka deyişle, uluslararası ticaret olumlu toplama sahip bir oyundur.

Bu koşullarda, kapitalizmin ve liberalizmin hedef olduğu düşmanlığın, aslında, refleks ya da içgüdüsel yaşamsal tavır düzeninde irrasyonel temellere dayandığı düşünülebilir. Ama, yine de, bu düşmanlığın doğasını tanımlamamız gerekmektedir.

İçten gelen bir antikapitalizm mi?

Gerçekten de, sorun bu terimlerle ortaya konabilir. Bu düşmanlık kendini gösterme fırsatı bulduğunda fiziksel ya da sözel olarak ortaya serilen çok büyük şiddet, tutkulu

bir tavır alışı açıkça ifade etmektedir. Çok çeşitli gösteriler birçok ülkede çok farklı bahanelerle patlak vermektedir. Eksiksiz bir döküm yapamasak da çarpıcı örnekler verilebilir.

1999'dan bu yana düzenlenen uluslararası büyük toplantılar, örneğin Seattle'daki WTO, Davos Forumu ya da IMF'nin veya Dünya Bankası'nın toplantılarını, Avrupa zirvesi toplantılarını (örneğin 2000 yılında Nice'deki) örgütleyenler şaşmaz biçimde renkli ve kimi zaman çok şiddetli göstericilerdir ve bunların sloganları çok çeşitlidir. Kimi zaman işsizliğe karşı bir gösteri söz konusudur, kimi zaman kirliliğe karşı, nükleer enerjiye karşı, yasadışı göçmenlerden yana, konut hakkı için, '*fast food*'lara karşı gösteriler söz konusudur. Bazı STK'lar bu vesilelerle kamuoyunun dikkatini çekmişlerdir ve tüm bu bileşenler, ne kadar karmaşık olsa da, eşzamanlı olarak müdahale etmektedir. Saldırılarının hedefi genelde "paranın krallığı"dır, kârdır, teknolojik tarımdır, nükleer enerjidir, küreselleşmedir, "neoliberal" ideolojidir, Amerika Birleşik Devletleri'nin ve paravanları olan IMF, Dünya Bankası ve WTO'nun baskıcı iktidarıdır. Üçüncü dünyacılığın yanı sıra, anti-Amerikancılık da bu çok çeşitli hareketlerin bağrında merkezi bir yer işgal etmektedir: Eski sosyalist ülkelerin artık sürdüremediği soğuk savaşı Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı ve ideolojik biçimde sürdürmeyi hayal edenler çoktur.

Bu hareketlerin başka tuhaflıklarının yanı sıra, ekolojinin kapitalizme karşı bir savaş makinesi olması da şaşırtıcıdır. Gerçekte, ekoloji yalnızca kapitalist ülkelerde ciddiye alınmaktadır. "Reel sosyalizm" ülkeleriyse gezegenin en bü-

yük kirleticileriydi. Bunun da basit bir nedeni vardı: Buralarda kendini ifade edebilecek ve iktidardaki partiye karşı ağırlık oluşturabilecek bir kamuoyu yoktu. Bu dönemde Greenpeace gibi örgütler kendi oklarını Batılı ülkelere yöneltiyorlardı. Diğer yandan, en belagatli protestocular arasında kamu sektöründeki ve kamu hizmetindeki sendikalar yer almaktadır. Bilindiği gibi, Fransa'da bunlar geleneksel olarak liberalizme ve daha genel olarak –çıkarlarını liberallerin savunuyor göründüğü– kapitalizme düşmandırlar. Kuşkusuz, pek az hareket hâlâ komünizme bağlılık bildirmektedir, ama komünizmin çöküşü geride teselli bulmaz öksüzler bıraktı: Antiliberalizm onların en katı entelektüel çimentosunu oluşturmaktadır.

Marksizm, Batılı sosyalist partilere resmi olarak esin vermeye son verse de, kimi zaman kendini çok tuhaf biçimde, refleksler ve yasaklar biçiminde ifade eden kalıntılar bırakmıştır. Örneğin, Fransa'da sermayeleşme yoluyla emeklilik çarpıcı bir tabudur, bunun adının anılması bile kazan kaldırmaya yetmektedir. Bu düşmanlığın tek açıklaması, bu formülün bir sermaye birikimi kavramıyla birlikte anılmasıdır. Sermaye birikimini hâlâ insanın insan tarafından sömürülmesine indirgemeye devam edenlerin dehşete kapılmasına bu yetmektedir. Avrupa ülkelerinin çoğunun zaten kabul etmiş olduğu bu zorunluluktan daha uzun süre kaçılamayacağından, sorunun sırrına politikacıların vakıf olduğu semantik bir yaklaşımla çözülmesi muhtemel görünmektedir. Fransa'da emeklilik fonlarının oluşumu ailelerin tasarrufuna kamu açıklarını finanse etmekten daha yapıcı istihdamlar önermeyi sağlar ve çok önemli Fransız sanayi grup-

larının şirket satın almalar sonrasında yabancı yatırımcıların ellerine sistematik olarak düşmesinden kaçınmayı sağlar.

Bu liberalizm düşmanlığı, yakından incelenirse, son derece paradoksaldır. Gerçekte, liberaller, ilk ortaya çıktıklarından beri, Avrupa'da XVIII. ve XIX. yüzyıllarda tutucu partilere karşı bir ilerleme ve özgürleşme gücü oluşturdular. Liberalizm Aydınlanmacıların felsefesinden doğdu. Politikada bu durum açıktır, ama ekonomik ve toplumsal alanda bu kadar açık değildir. Sonuçta, köleliliğin kaldırılması, emek koşullarında, sendikaların yasallaşması alanında gerçekleştirilen büyük ilerlemeler, liberal politikacıların inisiyatifindeydi. Sosyal güvenliğin kuruluşunu Bismarck gibi, Beveridge, Pierre Laroque gibi insanlara borçluyuz ve bunlar sosyalist doktrinci değillerdir.[2] Basit "liberal" sözcüğünün günümüzde tutuculuğun içinde barındırdığı en acımasız ve en insandışı şeye özdeş olması daha da şaşırtıcıdır. Bu paradoks açıklanmak isteniyorsa, muhtemelen, ortak iki yanılgıya dikkati çekmek gerekir: iyi niyetlerin ve iradenin yanılgısı.

İyi niyetler. – Totaliter sistemleri de kapitalist sistemleri de haklı görmeyen prestijli ve manevi otorite sahibi entelektüeller hiç eksik olmaz. Totaliter sistemlerin mahkûm edilmesi doğaldır: Tüm XX. yüzyılda bunlardan esin alarak işlenen dehşet verici olaylar haklı bir öfkeye yol açmaktadır.

2) Bismarck tutucuydu ve William Beveridge liberal parti mensubuydu. Pierre Laroque'un tavrı ise, her türlü politik tabiiyetin dışında, devletin bir yüksek memurunun tavrıydı.

Buna karşılık, kapitalizmi hedef alan ahlaki kınamayı haklı gösteren şey üzerinde kendimizi sorgulayabiliriz. Kimi büyük tarihsel cinayetlerin sorumluluğunu kapitalizme yükleyebilir miyiz? XX. yüzyılın tanık olduğu büyük katliamlar kapitalizme atfedilemez. Komünist ve Nasyonal-Sosyalist ideolojiler kapitalizme derinden yabancı kalmış olan ve zaten kapitalizmi hedef alan totaliter sistemlerde cisimleşmiştir. Tersine, geniş kitlelerin yaşam düzeyindeki eşi görülmemiş yükselme kapitalizmin lehine yazılabilir. Marx'ın *Manifesto*'nun sonunda proleterleri devrim yapmaya teşvik etmek için yazmış olduğu şeyi tekrar okurken gülümsememek elde değildir: "Proleterlerin zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri yoktur." (1848, s. 194)

Marx, elbette ki, sanayi devriminin gerçekliği karşısında çok bilinçliydi, ama "burjuva tahakkümü"nün sözü bile onun kanının çekilmesine yetiyordu. O zamandan beri, bu duygu, kendini Marksist olarak kabul etmeyen insanlarca bile paylaşılmıştı: "Burjuvazi nerede egemen olduysa orada bütün derebeylik ilişkilerini, ataerkil, kırsal ilişkileri yok etti. İnsanı doğal üstlerine bağlayan rengârenk derebeylik bağlarını acımasızca kopardı; insanla insan arasında katıksız çıkardan, kaskatı 'peşin para'dan başka bir bağ bırakmadı. Sofuca esrimenin, şövalyelik coşkusunun (...) kutsal ürpertilerini bencilce hesabın buzlu sularında boğdu." (*A.g.e.*, s. 163-164)

Marx'ın yazdıklarının en parlağı olan bu satırlarda, '*auri sacra fames*'in, yani para ve kâr aşkının Vergilius'ta yarattığı dehşet görülür. Din adamlarının ve politik hatiplerin vaazlarında sürekli tekrarladıkları bir temadır bu. "Para" terimiyle maddi mallara duyulan ölçüsüz sevgiyi, bencilliği ve daha

genel olarak da kolektif değerlere ilgisiz bir bireyciliği kötü göstermektedirler.[3]

Bu çok saygıdeğer bir tavır olsa da iki eleştiri yöneltilebilir.

İlk olarak, kapitalizmi hiçbir etik kaygısı olmadan mal ve hizmetleri üretmeye kendini adamış bir makine durumuna indirgemek fazlasıyla haksızlık olur. Tersine, gördük ki (Bölüm III), kapitalizmle özgürlük değerleri arasında sıkı bir bağ mevcuttur. Hem yalnızca kapitalizm demokratik bir sistem dışında düzgün işleyememekle kalmaz, dahası, demokratik bir sistem de ekonomik özgürlüklerin uygulanışına, başka deyişle kapitalizme ister istemez bağlıdır. Bu arada, hukuk devletinin yurttaşların yasalara saygısı olmadan gerçekleşemeyeceğini de gördük. Bu saygı, yurttaşların ötekinin malına ve kişiliğine, verilen söze saygı ve ahlaki çürümeyi red gibi etik normları zımnen ve çoğunluk olarak kabul etmesi anlamına gelir. Burada basitçe hukuksal kurallar değil, ahlak kuralları söz konusudur. Eğer insanların büyük çoğunluğu buna katılmazlarsa, her bir yurttaşın ardına bir polis ya da yargıç dikmek gerekir.

Diğer yandan, kapitalizmin ahlaki olarak mahkûm edilmesi, insan edimlerinin ekonomistlerce analizine ilişkin temel bir yanlış anlamaya dayanmaktadır. Hata, bir eylemi etkileriyle değil, buna esin olan niyetlerin doğası üzerinden değerlendirmekten ibarettir. İyi niyetler... Cehennemin

3) Bu tavrın tipik bir örneği olduğundan, Viviane Forrester'in *L'horreur économique* adıyla 1994'te yayımlamış olduğu kitabını anmamak olmaz. Bilimsel içeriği son derece sınırlı olan bu eserin başarısı, çağdaşlarımızın zihniyetinde çok hassas bir noktanın söz konusu olduğunu göstermektedir.

yolu bunlarla döşelidir. Dünyanın en iyi niyetlerinden yola çıkarak felaketlere yol açılabilir. Komünizmin XX. yüzyılda yapmış olduğu da budur. Tersine, kendi kişisel çıkarını dert etmek canice olmadığı gibi, her bir kişinin kendi çıkarının peşinde koştuğu alıcılarla satıcıların rekabete sokulması topyekûn tatminkâr bir sonuca erişilmesine de pekâlâ yardımcı olabilir. Alaya alınması moda olan Adam Smith'in görünmez el metaforu, tam da ahlak alanıyla kişilerin karşılıklı ekonomik ilişkileri alanını ayırt etme meziyetine sahiptir.

Hatta bu düşünceyi toplumsal karşılıklı ilişkilerin tümüne de yaymak gerekir: Niyetlerle sonuçları birbirinden ayırmak gerektiği derhal kabul edilmezse hiçbir toplumsal bilim mümkün olamaz. Her bir kişinin özgürlüğü diğerlerininkiyle sınırlı olduğundan bu ayrım kaçınılmazdır: Politik eylemlerin sapkın etkileri, yani kasıtlı olmayan etkileri başka türlü anlaşılamaz. Kısacası, sistem birbirine bağımlı değişkenler bütünü olduğundan sistemsel bir olgu söz konusudur. En sağlam temelli hükümetlerin iradesi tam da bu yüzden sınırlarla karşılaşır.

İradenin yanılsamaları. – Sorunları çözmek için istemenin ve emretmenin yeterli olacağına inanmak, ekonomi eğitimi almamış biri için aşikâr bir entelektüel cazibedir. Uzun süre boyunca güdümlü ekonomi rejiminde yaşamış olan ülkelerde bu cazibe karşı konulmaz bir hal alır. Fiyatlar zıvanadan çıkma eğilimi mi gösteriyor? Fiyatlar dondurulur. Konut fiyatları en mütevazı ailelerin erişemeyeceği noktaya mı çıkıyor? Kira bedelleri dondurulur ya da sınır çizilir. İşsizlik mi

var? Otorite sahibi hükümet istihdam yaratır; ya herkese iş imkânı verebilmek için mevcut istihdamı paylaştırmaya karar verir ya da işten atmaları yasaklar. Yoksul sayısının çok önemli olduğuna karar verilirse, para "bulunduğu yerden", yani varlıklı ailelerden, kâr sağlayan işletmelerden ya da "uyurken bile zengin olanlar"dan alınır. Bu örnekler kısmen karikatürvaridir. Her biri herhangi bir dönemden ya da herhangi bir ülkeden alınmış olan –ya da önerilen– önlemleri açıklamaktadır. Bunlar, geniş kamuoyunun ruhunda, tamamen bir iyi niyet göstergesidir.

Oysa, bu bir yanılsamadır: yukarıda anılan önlemlerin her biri sapkın etkilere yol açar: Fiyat denetimi işletmeleri boğar, ürünlerin yok olmasına yol açar ve karaborsa doğurur. Kiraların dondurulması kiralık konut pazarını istikrarsızlaştırır ve bu sektörde uzun vadeli olabilecek kıtlıklar yaratır. Ticari olmayan sektörde sistematik olarak istihdam yaratılması kamusal yükümlülükleri ağırlaştırır: buraya alınan bir ücretli otuz yıllığına alınmaktadır. İşin bölüşümü ilk zaman istihdam yaratıldığı yanılsaması uyandırır; uzun vadedeyse sosyal rejimleri (örneğin yaşlılık sigortası) ya da kamu maliyesini istikrarsızlaştırdığı ve büyümenin önünde bir engel olduğu fark edilir. İşten çıkarmaları güçleştirmek, işverenleri emeğin yerine sermayeyi ikâme etmeye yöneltir. İşletmeler ya da mükelleflerin tasarrufları üzerinden yapılan vergi kesintileriyse bir süre sonra işletmelerin, kişilerin ya da sermayelerin yerinden olmasına yol açar, çünkü uluslararasırekabet koşullarında hareket edildiğini ve ekonomik faillerin karşılaştırma yapmaya son derece muktedir olduklarını asla unutmamak gerekir.

Aslında, kapitalizmin belli başlı düşmanları öncelikle özgürlük karşısında duyulan belli bir kaygıdır, yani aslında risk karşısındaki güçlü bir tiksintidir. Devlet birçok kişi tarafından hâlâ "nihai koruyucu" olarak ve bütün risklerin bir tür güvencesi olarak algılanmaya devam etmektedir. İdeoloji ve ekonomi konusundaki kültürsüzlük, bu dayanıksız tavrı güçlendirmektedir.

İkinci olarak, toplumsal adalete olan özlem genellikle eşitlikçilik ve yeniden bölüşümü onaylayan bir eğilim biçiminde tezahür etmektedir. Politikacı personel, kendini açık seçik gördüğünü varsaysak bile, kamuoyunu aldatacak kadar yeniden seçilme kaygısı içindedir. Burada fazlasıyla hoşnutsuz edici bir durum vardır, çünkü politik olarak en verimli önlemler kısa vadede verimlidir, oysa ki, bunların sapkın etkileri ancak zaman içerisinde kendilerini gösterecektir. Dolayısıyla, seçmen kitlesi o an için huzurlu ve yanılsama içinde bırakılmış olur. İnsanların deneyim yoluyla ve zihinlerini dış dünyaya açarak kendilerini eğitebildiklerine inanırsak, günümüzde kapitalizmin hedef olduğu düşmanlığın önemli bir bölümü gelecek yıllarda daha nesnel bir yargıya yer vermek *zorunda kalır.* Yine de, hayale kapılmayalım; aşılması gereken politik engeller kuşkusuz çok güç olacaktır. Her bir ülkenin dış dünyadaki evrimi seyretmesi gerekecektir; sonunda ruhları evirecek olan budur.

SONUÇ

Schumpeter bahsi kaybetti. Tek parti rejiminin ve özellikle etkili bir siyasi polisin uzun bir gelecek vaat ediyormuş gibi göründüğü bir sistemin bağdaşıklığına rağmen, Doğu Avrupa'nın sosyalist ekonomilerinin soluğunun daha 1970'li yıllardan başlayarak kesildiği, hem de hiçbir yeniliğin doğmadığı sivil üretimlerde olduğu kadar, Amerika Birleşik Devletleri'nin "yıldız savaşları" anlayışıyla yönelttiği meydan okumaya cevap vermekte son derece yetersiz olan asker-sınaici kompleksi içinde de tıkandığı aşikârdı. Bu sırada, kapitalist ekonomiler art arda gelen iki petrol şokunun yollarına çıkardığı engelleri aşmayı başarıyordu. Gorbaçov 1985'ten itibaren sosyalist sistemi önemli noktalarda reformdan geçirmeye çalışırken sistemin bütünü çöktü ve SSCB 1991 yılında haritadan silindi.

Dava üzerinde hemfikir olunmuş gibidir: Kapitalizm zafer kazandı ve artık rakip bir sistemin ona karşı çıkarılması hayal edilemez. Bu, Amerikalı Francis Fukuyama'nın deyişiyle, "Tarihin Sonu" mudur? Tarih ekonomiye indirgenebilseydi buna inanabilirdik. Bununla birlikte, güncellik bize hatırlatmaktadır ki, dünyada ortaya çıkan çatışmaların genellikle nedenleri başkadır; dini, ideolojik, milliyetçi ya da etniktir. Ekonomi

alanında da bundan böyle iki kapitalist modelin karşı karşıya geldiği ileri sürüldü (Michel Albert [1991]): "Anglo-Sakson" model ile "Rhenan" modeli. Bu sonuncu model, yalnızca Almanya tarafından değil, Fransa ve Batı Avrupa ülkelerinin çoğu tarafından da genel olarak benimsenmiştir. Kısacası, sosyal demokrasidir bu; vergilerin yeniden dağıtımı ve sosyal koruma amaçlarına güçlü dozda devlet müdahalesi üzerinden pazar ekonomisinin bileşimiyle nitelenen bir rejim.

Aslında, Michel Albert'in gözlemlediği ayrım bile ekonomik dünyanın günümüzdeki evrimi tarafından sorgulanmaktadır. Durum böyledir çünkü Rhenan modeli –bu adı korursak– bugün sınırlarına erişmişe benzemektedir. Kendi müdahale alanının kapsamının hâlâ büyüyebileceği konusunda artık ikna edici olamamaktadır. Hatta, günümüzde, rekabetçi sektörde üretim faaliyetleri karşısında devletin yükümlülüklerinden vazgeçtiği dikkate alınırsa, bir geri çekilme hareketine tanık olunmaktadır. Bu hareketi yukarıda analiz ettik.

Sosyal demokratların uzun süre boyunca benimsemiş oldukları Keynesçi konjonktürel politikalar, görmüş olduğumuz gibi (Bölüm IV), günümüzde sistematik olarak bir yana bırakılmıştır; talep politikalarının yerine genellikle arz politikaları konmuştur. En etkili model, eğer varsa, daha ziyade, makro-ekonomi alanında Amerikan ekonomisinin modelidir. 1992'den 2000'e dek Amerika Birleşik Devletleri eşi görülmemiş bir büyümeye tanık olduğundan ve buna da 1999 yılında ancak % 4,2 olan bir işsizlik oranı, yani tam istihdam eşlik ettiğinden, daha çok hayranlık uyandırmıştır. Bu uzun dönem boyunca Amerikan ekonomisinin elde ettiği başarının büyük bölümü, Başkanı Allan Greenspan'in ida-

resi altındaki federal rezerv sisteminin politik itibarına bağlıdır, öyle ki, Avrupa Merkez Bankası onun yöntemlerinden esinlenmek zorunda kalacaktır. Bu uzun genişleme evresi sona erdiğinde bile –ki bu kaçınılmazdır– Avrupa'da konjonkürel politika alanında Amerikan modelinden esinlenmeye devam edilecektir.

Ekonominin küreselleşmesi, ticaret sektörünü Amerikan iş idarecilerinin yöntemlerinin bir bölümünü ödünç almaya –özellikle mali pazarların eylemi nedeniyle– zaten zorlamaktadır. Amerikalı ve Britanyalı kurumsal yatırımcıların yönettikleri fonlar (emeklilik fonları, ortak plasman fonları, sigorta şirketleri, bankaların ticari departmanları) şimdiden önemli bir mali kütle oluşturmaktadır. Örneğin, Fransa'da, Paris borsasına gelen sermayenin % 43'ünün bugün yabancı yatırımcıların elinde olduğunu düşünelim. Sonuç olarak, kotalandırılmış Fransız grupların yönetimi, bundan böyle, hesap sunumunda Amerikan yöntemlerine boyun eğmeli, çok daha titizlik isteyen mali iletişim kurallarına saygı göstermeli, hatta Amerika Birleşik Devletleri'nde yürürlükte olan iş idaresi ölçütlerini benimsemeli, örneğin değer yaratmayı kendi hedeflerine dahil etmelidir. Fransa için doğru olan, elbette ki, Avrupa Birliği'ndeki partnerleri için de doğrudur.

Hükümetlere gelince, kendi konjonktürel politikalarına hâkim olduklarından emin olmak istiyorlarsa, yalnızca parasal aygıta değil, bütçe politikaları aygıtına da sahip olmalıdırlar. Oysa, bütçe aygıtının etkili kullanımı genişleme evresindeki bütçe fazlalarının ortaya çıktığını varsayar, bu da devletin doğrudan müdahale alanının belirgin biçimde daraltılmasını gerektirir.

Bu durum, sanayileşmiş tüm ülkelerin de artık aynı kurallara uyacağı, "Rhenan kapitalizmi" ülkelerini Amerikan ekonomisinden artık hiçbir şeyin ayırt etmeyeceği anlamına mı gelir? Bu pek az muhtemeldir: Bir ülkenin ekonomik rejimi yalnızca, hatta esasen ekonomik unsurların oyunundan kaynaklanmaz. Geleneklerin ve kolektif normların bir bölümü, kimi zaman yazılı olmayan kendi kurumlarını şekillendirmiştir. Avrupa Birliği ülkeleri birbirlerinden çok farklı olmalarına rağmen, bu durum onların şu ana dek ortak kurallara uymasını engellememiştir. Bir "Avrupa modeli"nden söz etmek, bundan da esasen sosyal demokratlardan oluşan ülkelerle karşı karşıya olduğumuzu anlamak, büyük bir basitleştirme olacaktır.

Bu, kapitalist ülkelerin esasen farklı olduğu anlamına gelmektedir. Kuşkusuz, birbirlerine yakınlaşma, hatta bütünsel olarak ele alınma eğilimi içindedirler. Amerikan sisteminin kimi karakteristik özelliklerini alarak birbirlerine yakınlaşma eğilimi göstermektedirler. Ama, yine de, özdeş şemalara başvurmak zorunda kalmazlar. Özellikle, bağlı oldukları sosyal koruma sistemlerini –özü gereği– koruyacaklardır. Gerçekten de, bir ülke diğerlerine tamamen uyarlanmak zorunda kalmadan tamamlayıcı olabilir, çünkü nispi avantajları yalnızca vergi sisteminin ve sosyal harcamalarının ağırlığına değil, birçok başka unsura da bağlıdır.

Avrupa, Amerika ve Asya ülkeleri, ne kadar farklı olsalar da, tümünü aynı sistem içine koymaya yetecek kadar temel ortak özelliğe ekonomilerinin işleyişinde sahiptirler. Durum böyleyse, *kapitalizm* elbette bizim modernitemizin egemen ekonomik biçimi olacaktır.

KAYNAKÇA

Yıldız işaretli eserler konuya giriş açısından özellikle tavsiye edilmektedir.

*Albert, Michel (1991), *Capitalisme contre capitalisme*, Paris, Éditions du Seuil.

Arvisenet, Philippe d' (2000), L'économie française dans la compétition internationale, *Conjoncture* içinde, sayı 5, Kasım, Paris, BNP-Paribas.

Bairoch, Paul (1993), *Mythes et paradoxes de l'histoire économique*, çeviri ve önsöz Jean-Charles Asselain, Paris, La Découverte. 1994.

*Bairoch, Paul (1997), *Victoires et déboires: histoire économique et sociale du monde du XVIe siècle à nos jours*, 3 cilt, Paris, Gallimard.

*Bienaymé, Alain (1992), *Le capitalisme adulte*, Paris, PUF.

*Braudel, Fernand (1979), *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, 3 cilt, Paris, Armand Colin.

Buchanan, J. M. ve Tollison, G. (1972), *The Theory of Public Choice*, Ann Arbor, University of Michigan Press.

*Caron, François (1985), *Le résistible déclin des nations industrielles*, Paris, Perrin.

*Caron, François (1997), *Les deux révolutions industrielles du XXe siècle*, Paris, Albin Michel, coll. "L'evolution de l'humanité".

Cipolla, Carlo (1976), *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy 1000-1700*, Londra, Methuen & Co. Ltd.

Coase, Ronald Henry (1960), The Problem of Social Cost, *Journal of Law and Economics* içinde, Ekim.

*Cohen, Daniel (1999), *Nos temps modernes*, Paris, Flammarion.

*Crouzet, François (2000), *Histoire de l'économie européenne 1000-2000*, Paris, Albin Michel.

*Drancourt, Michel (1998), *Leçon d'histoire sur l'Entreprise de l'Antiquité à nos jours*, Paris, PUF, coll. "Major".
Fougier, Eddy (2000), Comment la mondialisation remodèle la politique, *Sociétal* içinde, sayı 30, 4. üç aylık dönem.
Galbraith, John Kenneth (1967), *The New Industrial State*, Boston, Houghton Mifflin.
Gimpel, Jean (1975), *La révolution industrielle du Moyen Âge*, Paris, Editions du Seuil.
*Guesnerie, Roger (1996), *L'économie de marché*, Paris, Flammarion, coll. "Dominos".
*Hayek, Friedrich August von (1944), *The Road to Serfdom*, çeviri G. Blumberg, *La route de la servitude*, Paris, PUF, coll. "Quadrige", 2. baskı, 1993.
Hirschman, Albert O. (1958), *The Strategy of Economic Development*, New Haven, Yale University Press.
Jessua, Claude (1991), *Histoire de la théorie économique*, Paris, PUF.
*Landes, David S. (1969), *The Unbound Prometheus*, Cambridge, Cambridge University Press, Fransızcaçeviri *L'Europe technicienne*, Paris, Gallimard, 1975.
*Landes, David S. (1998), *The Wealth and Poverty of Nations. Why some are so Rich and some so Poor*, Londra, Little, Brown & Co., Fransızca çeviri *Richesse et pauvreté des nations*, Paris, Albin Michel, 2000.
Laurent, Daniel (2000), Assurance maladie, diagnostic et remèdes, *Sociétal* içinde, sayı 30, 4. üç aylık dönem.
Maddison, Angus (1982), *Phases of Capitalist Development*, Oxford, Oxford University Press.
*Maddison, Angus (1995), *L'économie mondiale 1820-1992. Analyse et statistiques*, Paris, OCDE.
*Maddison, Angus (2001), *L'économie mondiale. Une perspective millénaire*, Paris, OCDE.
Marx, Karl (1848), *Le Manifeste communiste*, tercümeMaximilienRubel, *Œuvres économiques* içinde, c. I, Paris. Gallimard, "La Pléiade", 1963.
Mougeot, Michel (1989), *Économie du secteur public*, Paris, Economica.
Musgrave, Richard A. (1979), *The Theory of Public Finance*, New York, McGraw Hill.

North, Douglass C. ve Thomas, Robert Paul (1973), *The Rise of the Western World. A New Economic History*, Cambridge, Cambridge University Press.
Nothomb, Pierre ve Caprasse, Jean-Nicolas (1998), Evolution du *corporate governance* en Europe: étude comparative. *Reflets et perspectives de la vie économique* içinde, 3. üç aylık dönem, yeniden baskı *Problèmes économiques* içinde, sayı 2606, 1999.
*Pondaven, Claude (1995), *Economie des administrations publiques*, Paris, Cujas.
*Rioux, Jean-Pierre (1971), *La révolution industrielle 1780-1880*, Paris, Editions du Seuil.
*Salin, Pascal (1995), *La concurrence*, Paris, PUF, "Que sais-je?", sayı: 1063.
Schumpeter, Joseph Alois (1912), *Théorie de l'évolution économique*, Fransızca çeviri ve giriş Francois Perroux, Paris, Dalloz, 1935.
Schumpeter, Joseph Alois (1918), *Die Krise der Steuerstaates*, çeviri *La crise de l'Etat fiscal, Impérialisme et classes sociales* içinde, sunuş Jean-Claude Passeron, Paris, Flammarion, coll. "Champs", 1984.
Schumpeter, Joseph Alois (1939), *Business Cycles. A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, 2 cilt, New York, Mac Graw Hill.
*Schumpeter, Joseph Alois (1942), *Capitalisme, socialisme et démocratie*, Fransızca çeviri, Paris, Payot, 1951.
*Simonnot, Philippe (1998), *39 leçons d'économie contemporaine*, Paris, Gallimard, coll. "Folio".
Valéry, Nicholas (1999), Innovation in Industry, *The Economist*, 20 Şubat.
*Verley, Patrick (1997), *La révolution industrielle*, Paris, Gallimard.
Weber, Luc (1978), *L'analyse économique des dépenses publiques*, Paris, PUF.
Weber, Luc (1991), *L'Etat, acteur économique: analyse économique du rôle de l'Etat*, 2. baskı, Paris, Economica.
Weber, Max (1904), *L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, çeviri ve sunuş Isabelle Kalinowski, Paris, Flammarion, coll. "Champs", 2000.
Woodall, Pam (1996), The Hitchhiker's Guide to Cybernomics, *The Economist*, 28 Eylül.
Woodall, Pam (2000), Untanglingeconomics, *The Economist*, 23 Eylül.